

Студії пограниччя

УДК 930:94(=161.2)(438.14)«1939/1944»:311.3

Ігор Галагіда

ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ У ЛЮБЛІНСЬКОМУ ДИСТРИКТІ (ЖОВТЕНЬ 1939 – ЛИПЕНЬ 1944): ПОПЕРЕДНІЙ АНАЛІЗ СТАТИСТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ*

*«Смерть однієї людини – це смерть,
а смерть двох мільйонів – лиші статистика»
(Еріх Марія Ремарк**).*

Текст є результатом кількالكітніх досліджень, що мали за мету встановити реальні людські втрати серед українців на теренах Люблінського дистрикту, створеного німецькими окупантами, в період від жовтня 1939 р. до липня 1944 р. На підставі архівних джерел (зокрема документації Українського центрального комітету), преси, спогадів і літератури з цього питання отримано інформацію про 5173 особи української національності, які постраждали в той час. Поширена в українській історіографії теза про масовість злочинів польського підпілля проти української цивільної людності в 1942 р. видається необґрунтованою – переважна більшість українців загинула тоді від рук німців. Крім того, осадницька політика німецької влади призвела в 1942–1943 рр. до спалаху відвертого польсько-українського конфлікту на Люблінщині. З іншого боку, дані, які досі фігурували в польській літературі про кількість жертв серед українського цивільного населення внаслідок операцій польського підпілля (особливо «грубешиівської революції») навесні 1944 р., виявились дуже заниженими. Отримані результати свідчать про необхідність подібних досліджень щодо всіх етнічних груп на території, охопленій польсько-українським конфліктом під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки.

* Уперше ця стаття опублікована у журналі польського Інституту національної пам'яті (Igor Hałagida. *Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939 – lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego*) // *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2017) 353–413. В українському перекладі виправлено деякі помилки та введено невеликі доповнення, що зовсім не міняє кінцевих висновків, оприлюднених у первісній версії. Статтю переклав Андрій Павлишин. Розлогіша версія цієї статті міститиме всі встановлені досі прізвища жертв.

** Еріх Марія Ремарк. *Чорний обеліск* / пер. з нім. Є. Попович // Е. М. Ремарк. *Чорний обеліск. Тріумфальна арка. Ніч у Лісабоні*. Харків 1986, с. 108.

Ключові слова: Люблінщина, Білопідляський повіт, Білгородський повіт, Холмський повіт, Грубешівський повіт, Красноставський повіт, Красницький повіт, Люблінський повіт, Пулавський повіт, Радинський повіт, Замостівський повіт, Люблінський дистрикт, польсько-український конфлікт, Друга світова війна.

Вступні зауваги

Однією (а може, навіть єдиною) з-поміж історичних проблем, які досі значною мірою впливають на польсько-українські відносини, є проблема перебігу й наслідків польсько-українського конфлікту періоду війни і перших післявоєнних років¹. Серед численних конкретних питань, що загалом творять цю проблему, винятково сильні емоції породжують різні дані щодо втрат, яких зазнала кожна зі сторін унаслідок операцій окремих збройних

¹ Попри критичні судження, які час від часу лунають з цього приводу, історіографія конфлікту дуже обширна; її огляд див. зокрема: Роман Грицьків. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // *Український визвольний рух*, зб. 2. Львів 2003, с. 148–169; Оксана Каліщук. Сучасна історіографія українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 22 (2012) 523–535; Олександр Лисенко, Олександр Марущенко. *Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик*. Київ – Івано-Франківськ 2003; О. Марущенко. Сучасна вітчизняна історіографія Волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень // *Сторінки воєнної історії України* / упор. В. Смолій, вип. 11 (2008) 32–41; його ж. Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині у вітчизняних історіографічних інтерпретаціях // *Вісник Черкаського університету* [Серія: Історичні науки] 35 (2014) 9–15; його ж. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // *Галичина* 9 (2003) 112–126 (той самий текст див.: *Незалежний культурологічний часопис «І»* 74 (2013) 148–155); Ольга Морозова. Волинська трагедія в сучасній українській і польській історіографії // *Чорноморський літопис* 7 (2013) 105–111; Іжегож Мотика. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях // *Україна Модерна* 15(4) (2009) 127–136 (польську версію тексту див.: G. Motyka. II wojna światowa w polsko-ukraińskich dyskusjach historycznych // його ж. *Cień «Kłyma Sawura»*. Gdańsk 2013, с. 40–49); його ж. Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943–1948: aktualny stan badań // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* 8/9 (1999) 316–329; його ж. Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii // *Przegląd Wschodni* 1 (1997) 219–226; його ж. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku* / ред. P. Kosiewski, G. Motyka. Kraków 2000, с. 166–178; Іван Мищак. Сучасна українська та польська історіографії про волинську трагедію 1943 року // *Історіографічні дослідження в Україні* 18 (2008) 456–464; Валерій Солдатенко, Ярослав Антонюк. До з'ясування причин Волинської трагедії 1943–1944 рр.: сучасний український історіографічний дискурс // *Україна дипломатична* 14 (2013) 887–914; Василь Ухач. Волинь 1943: погляд сучасної української історіографії // *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство: Збірник наукових праць* / ред. В. Смолій і ін. Київ 2014, с. 148–160; Rafał Wnuk. Recent Polish Historiography on Polish–Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath // *Intermarium* 1 (2004), електронне видання (<http://ece.columbia.edu/files/ece/images/wnuk-1.pdf>, переглянуто 8.IV.2015).

формувань, що представляли ці сторони, а також дій основних акторів цих подій – Німеччини та Радянського Союзу. Учасники дискусій, коли йдеться про власні втрати, часто наводять максимальні кількості, а коли доходять до жертв іншої сторони – мінімальні цифри (або й узагалі применшують вагу цього питання). Крім того, найчастіше підставою такого роду тверджень є не надто докладні оцінки². Зрештою, упродовж тривалого часу в умовах відновлення польсько-українських відносин після падіння комунізму ці питання вважали – може, й не другорядними – однак, радше нерозв'язними. «Немає найменшого сенсу обчислювати в цей момент кількість жертв, які полягли в братовбивчій війні з обох сторін. Це означало би, що ні поляки, ні українці нічого упродовж минулих десяти століть не навчилися», – писав понад чверть століття тому Владислав Серчик, покійний уже польський фахівець з історії України, тодішній співголова Польсько-української комісії з питань шкільних підручників³. Дивлячись на це із сьогоденної перспективи та зважаючи на сучасні польсько-українські історичні дискусії, цей погляд, на жаль, слід визнати хибним. Натомість сама температура польсько-української історичної суперечки, що зросла за останні кілька років, наводить на думку, що тільки відновлення фундаментальних досліджень в окремих сферах⁴, публікація результатів і верифікація іншою стороною (умова *sine qua non*) може принести певний поступ у діалозі.

Досі в полеміці важливе місце посідає Люблінщина⁵. Події, що відбулися в цьому регіоні, деякі українські дослідники розглядають як аргумент у дискусії про Волинський злочин. На їхню думку, вбивства української цивільної людної в 1942 р. (особливо в Замостівському повіті) призвели до загострення польсько-українських відносин і викликали реакцію помсти у вигляді антипольської чистки на Волині, ініційованої в 1943 р. бандерівською фракцією ОУН⁶. З цією точкою зору сперечаються, мабуть,

² Обговорення всіх публікацій, що стосуються цього питання, вимагало би окремого історіографічного тексту.

³ Władysław Serczyk. Polska – Ukraina: dziesięć wieków niezrozumienia // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, вип. 1. Київ 1993, с. 18.

⁴ Я маю на увазі й аналіз конкретних питань упродовж дещо тривалішого періоду, і мікродослідження, що стосуються локальних, окремих (зазвичай трагічних) подій.

⁵ В українській історіографії переважно фігурує історично-географічне означення «Холмщина», натомість більшість сучасних польських істориків апелюють у назовництві до сучасного міжнародно-правового та адміністративно-географічного стану. Прагнучи до якнайбільшої об'єктивності та безсторонності, а також з уваги на те, що Люблінщина географічно ширша, ніж Холмщина, позаяк включає також Замостянщину, в українському перекладі послідовно вживається термін «Люблінщина» (*прим. пер.*).

⁶ Це питання порівняно рано, уже в перші післявоєнні роки, постало в українській емігрантській історіографії. До нього звертався, зокрема, Микола Лебедь, член керівництва

усі польські історики, а також деякі українські вчені. Не менші суперечки викликає операція польського підпілля – загонів Армії Крайової і Селянських батальйонів (надалі БХ, аббревіатура польської назви *Bataliony Chłopskie*) в українських селах Грубешівського повіту навесні 1944 р. (в польській літературі її називають «грубешівською революцією»). В цьому випадку описувані польською історіографією обставини, що призвели до цих подій, і їхній перебіг ставлять під сумнів українські дослідники. Крім того, обидві сторони часто підважують пропоновані опонентами підрахунки кількості убитих тоді цивільних мешканців, вважаючи їх завищеними. Звичайно, не лише ці проблеми викликають суперечки. Проте здається, що якомога точніше визначення кількості людських втрат кожної зі сторін на різних етапах польсько-українського конфлікту (й увічнення таким чином пам'яті про тих, хто тоді загинув) становить нині проблему, яка не повинна викликати сумніву. Це, зокрема, спонукало автора цих слів не тільки спробувати верифікувати наявну інформацію про українців, що загинули на Люблінщині під час німецької окупації, але й укласти докладний їх список⁷.

Методологія знаходження й аналізу даних

Перші спроби зібрати вичерпну інформацію про втрати серед українців на теренах Люблінського дистрикту були зроблені майже негайно – ще під час Другої світової війни, а їх ініціатором був Український центральний комітет (УЦК), що базувався в Кракові, та його місцеві структури – Українські

ОУН-Б, у своїй монографії про УПА, виданій ще в 1946 р. Він писав: «Поляки провели терористичну акцію проти українського населення на окраїнах українських етнографічних земель, а головню в грубешівському, холмському, володавському і інших повітах лівого берега Бугу і Сяну. Цю акцію почали ще в р[оці] 1942 нападами на села, вбивствами української інтелігенції, а в дальшому поголовним нищенням, паленням і мордуванням по українських селах. Жертвою їхніх акцій впало в р[оках] 1942–1943 понад 2000 осіб. В р[оці] 1944 поляки перенесли свій терор також на цілість українських західніх земель Галичини» (Микола Лебець. *УПА. Українська повстанська армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу*. Б. м. 1946, с. 76). Після здобуття Україною незалежності на цю думку пристало чимало українських істориків.

⁷ Я усвідомляю, що застосування національного ключа методологічно не надто слушне, особливо на прикордонні, де національність часто була питанням вибору (прикладом такої ситуації може послужити хоча б випадок Мечислава Артаса з Жуличів Грубешівського повіту, убитого, ймовірно, польським підпіллям у ніч проти 30 травня 1943 р.; в одному з опублікованих свідчень є згадка, що то був «поляк, який в 1940 р. прийняв православну віру», див. спогади Лідії Левицької у: *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.*, т. 3 / ред. Ю. Сливка. Львів 2002, с. 262). Тож звісно, що зібрані досі дані не дають нам повного образу. Проте упорядкування такого переліку для всіх груп у Люблінському дистрикті під час окупації перевищує можливості одного автора.

допомогові комітети (УДК) або їхні представництва (делегатури)⁸. Однак історики порівняно рідко використовують ці матеріали – передовсім тому, що ті дуже розпорошені (зокрема, в архівах Польщі, Канади та України)⁹. Утім, варто зауважити, що частину з них уже оприлюднено¹⁰.

Попри те, що вже раніше до Кракова надходили звістки про надзвичайні події та втрати серед українців, перші директивні розпорядження про підготовку відповідної інформації були видані, мабуть, навесні 1943 р.

⁸ Про виникнення УЦК, зокрема про те, що відбувалося за лаштунками цих подій, першим написав уже в 1941 р. його голова, географ Володимир Кубійович (*Українські щоденні вісті*, 27.VII.1941). А вже докладніше він описав ці події в опублікованій згодом на Заході мемуарній монографії (В. Кубійович. *Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету*. Чикаго 1975). Див. також: Кость Паньківський. *Роки німецької окупації*. Нью-Йорк – Торонто 1965; О. Гурська. Діяльність Українського Центрального Комітету у Генеральній Губернії під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) // *Держава та армія: Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»* 652 (2009) 152–156. Andrzej Bożyk. *Українські Комітет Centralny – geneza oraz struktura organizacyjno-terytorialna* // *Rocznik Lubelski*, т. 42 (2016) 133–146. Проте цілісний опис діяльності УЦК все ще чекає свого історика. Польським аналогом УЦК була до певної міри Головна опікунська рада (Rada Główna Opiekuńcza, ГОР), яку спершу очолював Адам Ронікер, а відтак Константій Тхожницький. Ця інституція вже дочекалася монографії загального характеру (Bogdan Kroll. *Rada Główna Opiekuńcza (1940–1945)*. Warszawa 1985) та кількох праць про діяльність її локальних структур (див.: Grzegorz Hryciuk. «*Kumityt*». *Polski Komitet Opiekuńczy. Lwów. Miasto w latach 1941–1944*. Toruń 2000; Janusz Kłapeć. *Rada Główna Opiekuńcza w dystrykcie lubelskim w latach 1940–1944*. Lublin 2011). ГОР також робила спроби встановити масштаби людських втрат – в цьому випадку поляків. Пор.: Lucyna Kulińska, Adam Roliński. *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944*. Kraków 2003.

⁹ Про цінність цього архівного матеріалу див. зокрема: Ярослав Дашкевич. Документи Українського Центрального Комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941–1944 рр. // *Матеріали засідань Історичної та Археографічної Комісії НТШ в Україні* 2 (1999) 157–159; Мирослав Іваник. Архів Українського Центрального Комітету в Кракові як джерело до вивчення німецької окупаційної політики щодо українців у Генеральній Губернії // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»* [= Історичні науки] 15 (2010) 210–224.

¹⁰ Найбільш репрезентативною є двотомна, видана *in extenso* Василем Веригою добірка листування УЦК з різними владними структурами III Райху: *The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities 1939–1944*, ч. 1–2 / вступ W. Weryha. Edmonton – Toronto 2000. У деяких із цих документів знайшов своє відображення польсько-український конфлікт. Частину матеріалів, що стосуються подій весни 1944 р., опублікували також Юрій Макар і Віталій Макар: Ю. Макар, В. Макар. Палали села разом з їх мешканцями (трагедія українських сіл Холмщини навесні 1944 р.) // *Україна – Європа – Світ* 6/7 (2011) 434–443 (ч. 1); 8 (2011) 290–309 (ч. 2). Ті самі автори разом із Михайлом Горним опрацювали також документи, оприлюднені в т. 2 і т. 3 тритомного видання під спільною назвою «Від депортації до депортації», див.: Ю. Макар, М. Горний, В. Макар. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження, спогади, документи*, т. 2. Чернівці 2014; т. 3. Чернівці 2015.

У відповідь на ці інструкції почали надходити відомості та звіти з окремих населених пунктів чи повітів, і на основі їх українські службовці та діячі укладали документи загального характеру. У такий спосіб постали перші списки осіб української національності, які тоді загинули. Тепер нам доступні кілька таких документів (утім, годі сказати, чи це всі підготовані списки)¹¹:

1) т. зв. «список 100» – чотиристорінковий машинопис німецькою мовою, укладений у Любліні 31 березня 1943 р. Він містить інформацію про 99 українців з Люблінського дистрикту (у т. ч. 91 особа названа на прізвище), «вбитих бандитами»¹²;

2) т. зв. «список 160» – афіші українською мовою, в яких ідеться про панахиди (заупокійні богослужіння) по загиблих та убитих, що мали відбутися 31 жовтня 1943 р. в православних церквах Холмсько-Підляської єпархії. Тож ці тексти скоріш за все були надруковані за кілька чи навіть кільканадцять днів до того. Відомі дві публікації цього зразка: одна була оприлюднена від імені УДК в Холмі¹³, інша – від імені УДК в Грубешові¹⁴. Вони містять 164 прізвища – переважно осіб, що обіймали різні посади чи виконували важливі функції у місцевій громаді;

3) т. зв. «список 200» – семисторінковий документ без дати, укладений у формі машинопису українською мовою восени 1943 р. Він містить прізвища 202 українців, «закатованих [...] польськими бандами в Грубешівщині»¹⁵. Збереглася й німецька версія цього списку, що відрізняється незначними деталями та загальною кількістю жертв (203 прізвища)¹⁶. Рукописна нотатка

¹¹ Списки подано в хронологічному порядку.

¹² Library and Archives Canada in Ottawa (LAC), Volodymyr Kubijowich Fond – MG31.D203 (VKF), Box 25, File 5, Verzeichnis der durch Banditen ermorderten bzw. verletzten Ukrainer im Distrikt Lublin, 31.III.1943, б.п.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади в Києві (ЦДАВОВ), Український центральний комітет (УЦК), ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 117; див. також: LAC, VKF, Box 24, File 12, б.п.

¹⁴ ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 17; див. також: LAC, VKF, Box 25, File 22, б.п.

¹⁵ Архів Центру досліджень визвольного руху у Львові (АЦДВР), колекція Миколи Лебеда (КМЛ), ф. 9, т. 2, Спис помордованих українців через польські банди в Грубешівщині, [листопад 1943 р.?], б.п. (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avr.org.ua, переглянуто 4.VIII.2016). Цей матеріал був опублікований, див.: *Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках в документах ОУН та УПА*, т. 1 / упор. В. Вятрович. Львів 2011, с. 189–196, док. № 16.

¹⁶ LAC, VKF, Box 25, File 16, Verzeichnis der durch die polnischen Banden ermordeter Ukrainer, 9.XI.1943, б.п. Цю різницю пояснює копія документа, що зберігається в київському архіві. На оригіналі машинопису олівцем дописане прізвище Романа Кози (або Козака) з фільварку Графка Грубешівського повіту, який загинув 1 листопада 1943 р. (ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 27–32). Найімовірніше, з нього пізніше було укладено наступні машинописи.

на цьому примірнику вказує, що документ охоплює період від 2 квітня 1942 р. по 3 листопада 1943 р. і що, ймовірно, його уклали 9 листопада 1943 р. Мабуть, саме про цей список (про наступну оновлену версію?) писав представник УЦК Володимир Левицький у звіті про свою поїздку на Люблінщину: «Грубешів: На теренах цього повіту зачалася в м[инулому].р[оці]. переселенча акція і тут впало найбільше наших людей – разом 205»¹⁷;

4) т. зв. «список 270» – п'ятисторінковий машинопис, що є розширеною версією «списку 200», можливо, постав через кілька тижнів, містить 270 прізвищ¹⁸;

5) т. зв. «список 300» – дванадцятисторінковий документ, машинопис українською мовою, укладений, найімовірніше, також у листопаді 1943 р., містить прізвища «помордованих в 1942–1943 рр. [українських] передовиків Холмщини і Підляшшя»¹⁹. Цей матеріал, мабуть, був своєрідним «розвитком» вищезгаданого «списку 200». Про це свідчить бодай те, що кількість жертв у Грубешівському повіті була помилково підсумована і фактично становить не 215, а 202 особи, тобто стільки само, як у вищезгаданому «списку 200». Загалом цей список містить 377 прізвищ (у документі внаслідок помилкового підрахунку сказано, що 394²⁰). Цілком можливо,

¹⁷ ЛАС, VKE, Box 24, File 11, Звіт заступника провідника УЦК Володимира Левицького за місяць листопад 1943, 25.XI.1943, б.п. Документ опублікований, див.: Володимир Сергійчук. *Український здви: Закерзоння. 1939–1947*. Київ 2004, с. 245–265 (відповідна цитата на с. 253). Проте іншу копію, переслану до Львова, підписали службовці УДК в Грубешові – його голова Африкан Хрущ і організаційний референт Петро Герасим'юк. «В додатку пересилаємо повний список українців, убитих на терені повіту Грубешів від куль польських банд в часі від 2 квітня 1942 р. до 3 листопада 1943 р.», – писали вони в супровідному листі (ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, Лист УДК в Грубешові до УДК у Львові, 4.XI.1943, арк. 26).

¹⁸ ЛАС, VKE, Box 25, File 16, Повіт Грубешів, [1943], б.п. Мабуть, іншим варіантом цього документа є майже тотожний список, що містить 269 прізвищ, який свого часу також зберігався на Заході, а нещодавно, після того, як був переданий в Україну, також опублікований (*Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках*, т. 1, с. 196–203, док. № 17).

¹⁹ ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, Спис помордованих передовиків Холмщини і Підляшшя в 1942–1943 рр. [1943 р.], б.п., арк. 1–12. Інший екземпляр див.: АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 2 (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avr.org.ua, переглянуто 5.X.2016; цей матеріал також був опублікований, див.: *Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках*, т. 1, с. 174–118, док. № 15. Окрім того, цей документ у версії з виправленими помилками був оприлюднений свого часу на Заході (Список жертв польського терору на Холмщині і Підляшші в рр. 1942–1943 // *Надбужаничина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камениччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник*, т. 2 / ред. М. Мартинюк і ін. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто 1989, с. 667–678). А звідти, хоча й із наступними помилками, його передрукував Микола Сивіцький (Mikołaj Siwicki. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, т. 3. Warszawa 1994, с. 105–116, док. № 13; українське видання: М. Сивіцький. *Історія польсько-українських конфліктів*, т. 3. Київ 2005, с. 96–106, док. № 13).

²⁰ Збереглася також копія з фактичною прикінцевою сумою, див.: Thomas Fisher. Rare Book Library University of Toronto (TFRBL), The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency Counter-Insurgency in Ukraine (PJPC), Box 209, File 46, б.п.

що це черговий документ, укладений Левицьким, який наприкінці згаданого вище звіту дописав, що додає до нього «спис помордованих чільних діячів з Холмщини та Підляшшя, убитих польськими терористичними організаціями і польськими бандами»²¹. Майже дослівний збіг наведених цитат спонукає до висновку, що це не випадковість;

б) т. зв. «список 500» – дванадцятисторінковий перелік, складений 22 січня 1944 р. в УДК в Любліні, машинопис українською мовою, що охоплює прізвища 500 осіб з Люблінського дистрикту, які загинули в 1942–1944 рр.²² Вищезгаданий Володимир Левицький надіслав цей матеріал 7 лютого 1944 р. до «Українського видавництва» в Кракові з проханням опублікувати його на шпальтах «Краківських вістей». «На мою думку, обабіч титульної сторінки треба дати рисунок тернового вінка, – писав Левицький у супровідному листі. – Чи видрукуєте цей список у формі окремого додатку, чи віддасте під нього дві або три сторінки – це вже Ваша справа. Прошу, однак, не розділяти списку, друкувати його у поданому порядку, одне прізвище під іншим, а не одне за одним. Титульну сторінку [що містила підсумок з усіх повітів. – І. Г.] слід надрукувати першою, разом із переліком, так, як ми це зробили. Безумовно, Ваша думка буде подібна до нашої, коли ми стверджуємо, що було би просто неприйнятно чинити у списку будь-які скорочення. Ці наші діячі та їхні родичі заслужили собі на те, щоби в увічненні нашої історії цих земель прізвища борців опинилися в серйозному, прозорому переліку. Перед датами смерті ласкаво прошу додати гарні хрестики. Якби Ваше видавництво не могло надрукувати такий список у точній відповідності до нашого прохання, прошу його взагалі не друкувати, а рукопис повернути нам»²³. Врешті, з невідомих причин такий список так ніколи й не з'явився на шпальтах «Краківських вістей». «Список 500» був одним із найвідоміших переліків українських жертв з Люблінщини, оприлюднених після війни на Заході. Після 1991 р. його неодноразово передруковували і в Україні²⁴.

²¹ LAC, VK, Box 24, File 11, Звіт заступника провідника УЦК Володимира Левицького за місяць листопад 1943, 25.XI.1943, б.п.

²² The Provincial Archives of Alberta in Edmonton (PAA), Michael Chomiak Papers – 85.191 (MCP), Box 6, File 59, Список українських передовиків Холмщини та Підляшшя, які впали від злочинної ворожої руки, 22.I.1944, б.п. Інший екземпляр зберігся у київському архіві (див.: ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 80–91), а деякі окремі сторінки дійшли до нас розкомплектовані у різних одиницях зберігання в архіві Володимира Кубійовича.

²³ PAA, MCP, Box 6, File 59, Лист Володимира Левицького до Українського Видавництва, 7.II.1944, б.п.

²⁴ Див. зокрема: В. Сергійчук. *Український здви́г: Закерзоння*, с. 279–294; *Волинь і Холмищина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади* / ред. Я. Ісаєвич і ін. Львів 2003, с. 493–508, док. № 24.

Цей список також став предметом детального аналізу – мабуть єдиного, – підготованого польськими істориками в окремому тексті²⁵;

7) т. зв. «список 1200» – перелік, укладений німецькою мовою на 23 сторінках машинопису, без дати, містить прізвища жертв лише з Грубешівського повіту, які загинули в період між 10 березня (в назві фігурує дата 11 березня) і початком травня 1944 р. Загалом він містить 1283 прізвища²⁶. Чималий його фрагмент зберігся також українською мовою²⁷.

Крім того, відомі кількадесят «часткових» переліків, що були або «галузевими» списками, або загальними, проте охоплювали меншу територію чи окремі населені пункти. Скажімо, тут можна згадати такі документи: перелік прізвищ українців, розстріляних німцями в 1942 р. в тогочасному Замостівському повіті²⁸, список українців, убитих у першій половині 1942 р. на території, підлеглий представництву УДК в Дратові²⁹, аналогічні переліки за 1942–1943 рр., що включають списки українських жертв у Володавському повіті³⁰, список українців, звільнених у 1942 р. з концентраційного табору Майданек³¹, перелік німецькою мовою, що містить прізвища українців, розстріляних німцями в Сумині 19 січня 1943 р.³², список православних священників і дяків, убитих на теренах православної Холмсько-Підляської

²⁵ Див.: Czesław Partacz, Krzysztof Łada. Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941–1943 // *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje* / ред. G. Motyka, D. Libionka. Warszawa 2002, с. 33–40. Свої обчислення ці автори наводили згодом ще кілька разів, див. зокрема: їх же. *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*. Toruń 2003, с. 127–128.

²⁶ LAC, VKF, Box 25, File 17, Verzeichnis der ermordeten Ukrainer (-inen) im Kreiss Hrubieszow vom 11.III.1944 bis heute, [1944], б.п. Цей список – зайво перекладений українською мовою – також був опублікований, див.: Ю. Макар, М. Горний, В. Макар. *Від депортації до депортації*, т. 3, с. 536–573. Варто нагадати, що за кілька років до того було оприлюднене його факсиміле, див.: М. Горний. *Трагедія українських сіл Холмищини 1943–1945 рр., або Розстріляний фенікс*. Львів 2007, с. 277–299.

²⁷ Див.: LAC, VKF, Box 25, File 17, Дальший тяг помордованих на Грубешівщині від 10 березня дотепер, [1944], б.п.

²⁸ Там само, File 6, Die erschossenen Ukrainer aus dem Kreis Zamość im Jahre 1942, [1943?], б.п. У тій самій архівній одиниці зберігся також список українців із Замостівського повіту, які були заарештовані, мабуть, у той самий період (там само, Die verhafteten Ukrainer aus dem Kreis Zamość, 19.I.1943, б.п.).

²⁹ Там само, File 5, Список забитих з терену делегатури Дратів від 1 січня 1942 р., [1942], б.п.

³⁰ ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, Список осіб, замордованих на теренах Володавщини, 21.IX.1943 р., арк. 15; LAC, VKF, Box 25, File 19, Список осіб, замордованих на теренах Володавщини, 15.X.1943 р., б.п.

³¹ LAC, VKF, Box 25, File 5, Список людей, звільнених з концентраційного табору Майданек, 1942 р., б.п.

³² Там само, File 6, Verzeichnis der Erschossenen aus dem Dorfe Sumyn Kreiss Tarnawatka, 2.II.1943 р., б.п.

єпархії (машинопис українською мовою, укладений не раніше середини вересня 1943 р.)³³, рукопис із переліком українських учителів, які загинули в 1943 р.³⁴, перелік 1943 р., що містить прізвища убитих українських кооперативних діячів з Люблінського дистрикту³⁵, укладений у Львові перелік убитих працівників і співробітників УЦК з теренів Генеральної губернії (з розбивкою по дистриктах), з інформацією про загальні втрати серед населення³⁶, кількісні зіставлення про людські втрати в різних селах Грубешівського повіту навесні 1944 р.³⁷, дописи й листи до редакції «Холмської землі» і «Краківських вістей» з окремих населених пунктів, що містять переліки загиблих і прохання розмістити їх некрологи на шпальтах газети³⁸, список сіл Грубешівського повіту, атакованих польським підпіллям у період від травня 1943 р. до травня 1944 р.³⁹ тощо.

У польській історіографії⁴⁰ поки що не з'явилася жодного окремого дослідження, автори якого намагалися би докладно встановити кількість втрат серед українців на теренах Люблінського дистрикту⁴¹. Підготовлені

³³ Canadian Institute of Ukrainian Studies at University of Alberta, Bohdan Bociurkiw Collection, шухляда 11, папка «UAOChurch 1942–1945», Список помордованих на теренах Холмсько-Підляської єпархії священників та дяків з зазначенням позосталих родин (ксерокопія), [1943], б.п.

³⁴ LAC, VKF, Box 25, File 23, Учителі, які загинули з рук бандитів, [1943 р.], б.п.

³⁵ Там само, File 5, Список забитих українських кооператорів Люблінської області, [1943 р.], б.п.

³⁶ АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 2, Список замордованих українців у цифрах, 2.XII.1943 р., б.п. (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avr.org.ua, переглянуто 5.X.2016). Копії цього документа див.: ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 48–49, 62–65, а також: TFRBL, RJPС, Box 209, File 46, б.п. У цьому матеріалі в загальних рисах повідомлено, що на теренах Люблінського дистрикту були вбито 399 українців, у т.ч. 33 працівників і співробітників теренових структур УЦК, 79 службовців різних штабів і 23 українських поліцейських на німецькій службі. Там також уміщено поіменний список згаданих 33 працівників і співробітників УЦК та їх делегатур.

³⁷ LAC, VKF, Box 25, File 17, Цифрові дані щодо українців, вбитих по селах Грубешівського повіту, [1944 р.], б.п.

³⁸ Див., скажімо: РАА, МСР, Box 6, File 59, Лист делегатури УЦК у Володаві до редакції «Холмської землі», 26.II.1944 р., б.п.

³⁹ АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 5, Список сіл, знищених польськими бандами (акція польських банд від 10 березня до 5 квітня 1944 р.), 5.V.1944 р., б.п. (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avr.org.ua, переглянуто 5.X.2016); LAC, VKF, Box 25, File 16, Verzeichnis der von den polnischen Banden verbrannten ukrainischen Dörfern im Kreis Hrubieszow, [1944], б.п.

⁴⁰ Я усвідомлюю вади такого групування за національним принципом. На це, зрештою, вже звертали увагу інші дослідники, див.: Ihor Pjuszyn. Akcja «Wisła» w historiografii ukraińskiej // *Akcja «Wisła»* / ред. J. Pisuliński. Rzeszów 2003, с. 26–29; G. Motyka. *Problematyka stosunków polsko-ukraińskich*, с. 172–173; A. L. Sowa. Akcja «Wisła» w polskiej historiografii – aktualne problemy badawcze // *Akcja «Wisła»*, с. 12.

⁴¹ У 2006 р. постала ініціатива програми Інституту національної пам'яті Польщі, що мала за мету усталити поіменний перелік жертв польсько-українського конфлікту.

досі списки, – тут ми не беремо до уваги авторів, які намагалися лише оцінити кількість жертв чи просто оминали це питання (наприклад, публікації Здзіслава Конечного⁴²), чи були дуже неточними й подавали односторонню інтерпретацію (хоча би праця Броніслава Мельнічека⁴³), а іноді й просто маніпулятивними (за приклад може слугувати дослідження Станіслава Ястшембського⁴⁴). Подібні закиди можна також адресувати принаймні декому з авторів гасел науково-популярної серії «Dzieje gmin Zamojszczyzny» [«Історія гмін Замостівщини»]⁴⁵. Важливим недоліком усіх вищезгаданих списків було майже цілковите нехтування українськими джерелами. Власне, єдиний польський автор, який уклав, мабуть, повний перелік жертв (хоча й дуже

У рамках цієї програми такі дослідження на території Люблінщини мала провадити Ева Семашко, проте вона згодом відмовилася від цього задуму і не опублікувала результатів своїх пошуків.

⁴² Zdzisław Konieczny. *Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947*. Wrocław 2006; його ж. *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942–1947)*. Przemyśl 2001. У цих працях згадані лише деякі жертви української національності, що загинули від рук членів українського націоналістичного підпілля.

⁴³ B. Mielniczek. *Tomaszowskie morze krwi*. Tomaszów Lubelski 2008. У цій публікації усі українці, які загинули від рук учасників польського підпілля, зараховані до категорії «українських націоналістів».

⁴⁴ Stanisław Jastrzębski. *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947*. Wrocław 2007. Українців, убитих німцями, у цій праці іноді свідомо подано як польських жертв дій підрозділів УПА, боївок ОУН-Б чи українських формувань під німецьким командуванням. Автор вчинив так навіть із прізвищами, які фігурують у публікаціях (в т. ч. з-перед 1989 р.), котрими він користувався, хоча там була виразно зазначена і національність жертв, і тотожність винуватців злочинів. Для прикладу можна послатися на уривки, що стосуються села Сумин Замостівського повіту. У виданій понад сорок років тому публікації Юзефа Файковського сумлінно і згідно з фактичним станом (про що свідчать збережені джерела) стверджується, що 29 січня 1943 р. німці розстріляли принаймні 50 осіб (автор цих рядків встановив, що тоді загинула 51 особа) із цього населеного пункту і сусідньої Тарнаватки, у т. ч. сім осіб польської національності (Józef Fajkowski. *Wież w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*. Warszawa 1972, с. 140–141). Проте в Ястшембського, який подає прізвища жертв цієї трагедії, покликаючись на працю Файковського, мало не всі жертви безпечливо названі... поляками, убитими вояками дивізії СС «Галичина». І з усього цього робиться висновок: «До числа убитих належать колишні мешканці сіл Сумин і Тарнаватка, а також частина осіб православно віровизнання, ба навіть кілька жертв української національності. Нині, коли від часу описуваної події минуло стільки років, годі вже вказати їх тодішнє місце проживання і віровизнання» (там само, с. 222). І це не єдина маніпуляція, що міститься в цій публікації. Тим більш кумедно звучить докір її автора, буцім роботи, які стосуються польсько-українського конфлікту періоду Другої світової війни, «дуже часто сфальсифіковані українськими націоналістами та недовченими польськими істориками» (J. Fajkowski. *Wież w ogniu*, с. 3).

⁴⁵ Досі опубліковано 16 томів, які містять матеріал про гміни: Вербковичі, Довгобичів, Грабівець, Грубешів, Комарів-Осада, Криниця, Лабуні, Лащів, М'ячин, Мірче, Рахані, Скербешів, Телятин, Тишівці, Трещани, Ульгівок.

обмежений географічно), – це Томаш Руг. Його роботу про польські та українські жертви з терену гміни Чесанів слід вважати зразковою⁴⁶.

Не краще виглядає ситуація в українській історіографії. Якщо не брати до уваги, – так само, як це було зроблено вище супроти польських авторів, – монографії та статті, які лише наводять різні оцінки, то кількість публікацій, автори яких намагаються представити списки жертв, ще скромніша, ніж на польському боці кордону. Брошура Віталія Процюка, видана у Львові у 1994 р.⁴⁷, а також значно обширніші наступні публікації того самого автора, видані під тим самим заголовком у 1996, 2004 та 2012 роках⁴⁸, містять переважно переліки, запозичені з емігрантських видань. До того ж, рівень цих публікацій знижують емоційні коментарі автора (це, зрештою, недолік багатьох інших українських опрацювань). Трохи краща ситуація зі списком жертв із Сагрині – села в Грубешівському повіті, знищеного польським підпіллям 10 березня 1944 р. Його відредагував, а відтак видав разом із кількома свідченнями в невеликій за обсягом книжечці Іван Банашук (вступ до публікації підготував Михайло Горний)⁴⁹. Єдиними спробами усталити кількість жертв з-поміж українців на теренах Люблінщини слід вважати дві інші публікації вищезгаданого Михайла Горного, якими, до речі, з невідомих причин цілковито нехтували польські дослідники цієї проблематики⁵⁰. Утім, і вони не позбавлені вад. Хоч автор використав частину документації УЦК, проте брак ширшого контексту й незнання польської літератури предмету призвели до того, що й у цих публікаціях виявилось чимало помилок⁵¹.

⁴⁶ Tomasz Róg. *«I zostanie tylko pustynia»*. *Osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939–1948. Gmina Cieszanów, powiat Lubaczów*. Rzeszów 2011.

⁴⁷ Віталій Процюк. *Книга пам'яті*. Львів 1994.

⁴⁸ Його ж. *Книга пам'яті*. Львів 1996; його ж. *Книга пам'яті: до 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні (1944–2004)*. Львів 2004 (вид. 2-ге – Львів 2012).

⁴⁹ *Сагринь: Біль і печаль наша: книжка свідчень* / упор. І. В. Банашук. Львів 2007. Більше про Сагринь у подальшій частині тексту.

⁵⁰ М. Горний. *Трагедія українських сіл; Пом'яник українців Холмищини і Підляшшя за 1941–1947 роки* / ред. М. Горний, упор. І. Банашук, А. Салюк. Львів 2008.

⁵¹ Наприклад, до українських жертв польського підпілля він зарахував також українців, убитих 5 квітня 1944 р. в селі Лубче Замостівського повіту (М. Горний. *Пом'яник українців Холмищини і Підляшшя*, с. 184–185). Фактично ж – про це відомо бодай завдяки дослідженням польських істориків – того дня до села увійшли підрозділи УПА (сотні «Галайда» і «Тигри»), які убили 106 осіб: 70 поляків і 36 українців (див.: Grzegorz Motyka. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*. Warszawa 1999, с. 200; M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin – Warszawa 2015, с. 331–333; там також подальша література). Вступаючи до села, партизани УПА розмовляли польською і мали на рукавах біло-червоні пов'язки. Українські мешканці села, яких вони зустріли і допитали у справі національної самоідентифікації, побоюючись

З наведених вище причин роботу над переліком жертв довелося проводити від початків і одночасно в декількох напрямках. Вона полягала у:

- 1) створенні персональної електронної бази жертв, доля яких була задокументована;
- 2) включенні в цю базу даних, що містяться у всіх досі відомих переліках, списках, реєстрах та їх виданнях;
- 3) постійному доповненні нового узагальненого реєстру інформацією з інших джерел, якими часто нехтували дослідники цієї проблематики (архіви різного походження⁵², преса цього періоду⁵³, мемуаристика⁵⁴, бази даних, доступні в Інтернеті⁵⁵), та з літератури предмету⁵⁶;

за своє життя, відповіли, що вони поляки, а це, в цьому конкретному випадку, означало смерть. Помилка Горного зумовлена тим, що він не верифікував фактичного перебігу подій, про який є повідомлення уцілілих українських мешканців села. В польській літературі факт убивства місцевих українців українським підпіллям зафіксований, хоча їх кількість іноді занижена: скажімо, Броніслав Мельнічек наводить 26 прізвищ (B. Mielniczek. *Tomaszowskie morze krwi*, с. 74–77).

⁵² Досі не враховувалися дані, що містяться в парафіяльних книгах, – це відкладалося на наступний етап. Проте вже тепер слід нагадати, що частина цих джерел не вціліла. У документації УЦК та звітах, що їх надсилали православні священники в 1943–1944 рр. єпископу Іларіонові (Іванові Огієнку), доволі часто трапляється інформація про знищення різними «лісовиками» власне таких записів. «О годині дванадцятій бандити напали на мій дім, грозили мені смертю та зрабували мені останню вже одягу, білизну, чимало інших речей, навіть понижили деякі метричальні книги та акти», – писав, скажімо, до Холма парох парафії Крупого у Красноставському повіті (LAC, VKF, Box 25, File 17, Лист о. Йосифа Динько-Нікольського у справі вчиненого на нього нападу, січень 1944 р., б.п.). «Метричні акта з 1940 року згоріли. Все майно о. Гольоньки згоріло, він сам залишився тільки в тій одязі, в котрій був», – повідомляв декан православного грубешівського деканату, інформуючи про напад польського підпілля на Малків Грубешівського повіту (там само, File 16, Лист декана православного грубешівського деканату о. Миколи Широцького до Холмсько-Підляської консисторії у справі о. Конрада Гольоньки і спалення Малкова, 23.II.1944 р., б.п.). «Коли забрали все, що було їм потрібне, тоді дім підпалили, де згоріла й решта майна, церковні та метричні й актові книги, печатки й інше та речі приватних осіб. В тому часі мені вдалося втекти й переховатися за господарськими клунами в снігу. Наступного дня на місці, де стояв парафіяльний дім, залишилося саме попелище...», – інформував через кілька днів інший священник (LAC, VKF, Box 25, File 24, Лист о. Сергія Ящинського у справі нападу на Терного-род, 29.II.1944 р., б.п.).

⁵³ Цінним джерелом виявилися, зокрема, річні комплекти видаваної в Холмі «Холмської землі», публікованих у Кракові «Краківських вістей» та внутрішньоцерковного періодичного видання Холмсько-Підляської єпархії «Звідомлення з Холмсько-Підляської Єпархії». Дещо менш придатними виявилися щорічні комплекти видаваних у Львові «Львівських вістей». Варто також нагадати про окремі тексти, що з'являлися в деяких виданнях, які виходили у світ на теренах Райхскомісаріату Україна (скажімо, луцьких «Українських вістях»). Завдяки ознайомленню з пресою вдалося зробити чимало доповнень і уточнень, адже опубліковані на її шпальтах некрологи часто містили інформацію про фактичні функції, які виконували убиті особи, а також точну дату й місце смерті чи похорону.

4) поточній верифікації вже зібраних даних у зіставленні з новими джерелами задля пошуку повторень, зумовлених, скажімо, помилковим записом прізвищ, дат, назв населених пунктів або різними іншими можливими неточностями. Це дозволило уточнити кількість осіб, яка на самому початку сягала майже семи тисяч. У сумнівних випадках було вирішено верифікувати їх у мінусі, виходячи із засновку, що такий критичний та обережний підхід доцільніший, ніж штучне розширення списку жертв⁵⁷. Подібний, дуже обережний підхід був застосований щодо національності або організаційної приналежності винуватців злочинів⁵⁸.

Важливими проблемами були: визначення граничних дат дослідження, територіальних меж та врахування адміністративних змін, що відбувалися у той час. Після тривалих вагань було вирішено обмежити хронологічні рамки до періоду від 26 жовтня 1939 р. до липня 1944 р. Перша з цих дат

⁵⁴ Через брак місця годі навести усі спогади (зокрема, розпорошені в різних збірниках та у пресі). Проте варто згадати такі публікації, як: *Холмищина і Підляшшя: історія, культура, спомини. Обереги пам'яті* / упор. Галина Вишневецька. Київ 2010 (далі: *Обереги пам'яті*): чи *Кров українська, кров польська... Трагедія Холмищини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах* / упор. Мирослав Іваник. Торонто – Львів 2014; а також мемуари, уміщені в томах 2, 3 згаданого вище тритомного видання (Ю. Макар, М. Горний, В. Макар. *Від депортації до депортації*, т. 2, с. 255–658; т. 3, с. 199–432), у згадуваному вже т. 3 львівської серії під редакцією Юрія Сливки (*Депортації. Західні землі України*) чи в публікації, опрацьованій Іваном Пуськом (І. Пуцук [власиво, Пусько]. *Волинь та Холмищина в 1943–1944 роках. Українські жертви*. Львів 2014). Деякі з них повторюють ті самі повідомлення.

⁵⁵ Тут, зокрема, йдеться про доступні в режимі on-line: базу даних в'язнів табору Аушвіц (auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach) та інтегровану базу даних стосовно польських громадян, репресованих під час німецької окупації (straty.pl).

⁵⁶ Важливі доповнення були зроблені завдяки особистим відвідинам деяких уцілілих цвинтарів на теренах сучасного Люблінського воєводства та перегляду доступних світлин уцілілих українських поховань. Частина цих світлин умістив на своїй сторінці Богдан Гук (arokryfruski.org), іншими поділився зі мною д-р Маріуш Сава з люблінського відділення ІНП, якому я дякую тут за допомогу та доброзичливість.

⁵⁷ До яких наслідків призводить некритичний підхід і перебільшення втрат, нещодавно наочно показав Ярослав Сирник, намагаючись верифікувати дані з опрацювання, присвяченого питанню польських втрат на теренах Львівського воєводства (Szepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulzacki. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939–1947*. Wrocław 2006), див.: J. Syrnyk. Tropem jednej publikacji / *Litopys* 3 (2013) 86–97; його ж. Wstęp do weryfikacji danych z książki «Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939–1947» // *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2016) 368–397.

⁵⁸ Тут я керувався застереженнями, які свого часу висловив Ян Кеґсік, зауваживши, що «історик повинен особливо обережно ставитися до усіх національних статистик, насамперед тому, що вони намагаються увібгати в арифметичні форми явища, які загалом важко зафіксувати і годі однозначно кваліфікувати» (Jan Kęsik. Ogólny bilans strat ludności w wyniku polsko-ukraińskiego konfliktu narodowościowego w latach II wojny światowej // *Polska–Ukraina: trudne pytania*, т. 9 / ред. R. Niedzielko. Warszawa 2002, с. 37–38).

не мала би породжувати сумнівів, позаяк власне тоді було утворено Генеральне губернаторство, а отже, і Люблінський дистрикт. А от кінцева цезура визначена дещо умовно – перехід фронту, а відтак завершення німецької окупації (тут важко би було прийняти якийсь конкретний день). Друга проблема пов'язана з тим, що внутрішній адміністративний поділ Люблінського дистрикту зазнавав тоді різних змін. Зрештою було вирішено розглядати всю територію, тобто всі десять окупованих повітів (Kreishauptmannschaft), більше чи менше населених українською людністю, у т.ч. Пулавський повіт із мізерною кількістю українців, а адміністративну структуру уніфікувати згідно зі станом на 31 березня 1943 р., коли німці провели на території Генеральної губернії перепис, загальні відомості якого були частково опубліковані⁵⁹. Інше питання, яке належало вирішити: чи слід брати до уваги також випадкові жертви, пов'язані з переміщенням фронту і боями, що тривали у вересні 1939 р. та влітку 1944 р. Було вирішено, принаймні на даному етапі досліджень, не брати їх до уваги, включаючи в реєстр лише ті випадки, що трапилися суто під час німецької окупації (крім того, це впливало з прийнятих хронологічних рамок, про які згадано вище).

Робота тривала майже три роки, і в результаті постала електронна база даних, що містить прізвища українців, які загинули, були поранені або заарештовані в часи німецького Люблінського дистрикту. Зараз у ній є 5173 записи, в т.ч. у 4957 (95,8 %) осіб встановлені прізвища⁶⁰. Загальне число включає також 392 особи, які загинули (389 прізвищ), були смертельно поранені (одне прізвище) або поранені (два прізвища) в 1944 р., хоча немає стовідсоткової певності, що це відбулося упродовж перших шести-семи місяців. Переважна більшість із них – це жертви, які фігурують у мемуаристиці або українській літературі предмету, проте відомості про них подані у формі, яка виключає – принаймні на даний момент – точнішу часову локалізацію (можна вказати тільки рік, без уточнення місяця та дня). Врахування цих 392 осіб (7,6 % записів, зібраних у базі даних) може здатися хибним кроком, проте насправді він виправданий⁶¹. Адже, якщо тезу, котра іноді трапляється в українській літературі предмету, буцім існують

⁵⁹ *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943*. Krakau 1943. Спосіб збору даних і їх вірогідність уже тоді породжували сумніви і в поляків, і в українців.

⁶⁰ Це кількісні дані станом на 23 травня 2016 р. Згодом, у зв'язку з віднайденням нових джерел, вони були незначно скориговані, що, однак, жодним чином не впливає на запропонований тут аналіз і на загальні прикінцеві висновки.

⁶¹ Про те, що значна частина цих осіб могла потерпіти саме в першій половині 1944 р., може засвідчити той факт, що вони походили із сіл, які зазнали нападу польського підпілля навесні 1944 р. (Андриївка – 23 особи, Бересть – 27 осіб, Городиславичі – 22 особи, М'ягке – 10 осіб, Сагринь – 13 осіб, Турковичі – 8 осіб, Вершин – 36 осіб).

значні прогалини в інформації щодо втрат у період до 1943 р.⁶², належить рішуче відкинути, то щодо останніх місяців окупації це виглядає доволі достовірним. З одного боку, тоді різко загострився польсько-український конфлікт на цих теренах, а з іншого боку, в міру наближення фронту можна зауважити ослаблення апарату німецької адміністрації та фактичне припинення (іноді вже в травні–червні 1944 р.) діяльності УДК і його представництв, а також інших місцевих українських установ. З цих причин до нас дуже мало що дійшло зі звітності цих органів за згаданий період. Слід сподіватися, що, може, в майбутньому вдасться верифікувати ці непевні підрахунки на підставі інших джерел⁶³. До реєстру також включені 24 інші особи (0,5%), які загинули в 1944 р. (17 прізвищ, у т.ч. 11 жертв німецької жандармерії та дві жертви польської поліції на німецькій службі) або були заарештовані й померли в концентраційних таборах (сім записів), але місяць події не визначений, хоча всі обставини вказують на першу половину року. Крім того, база даних включає прізвища 40 осіб (0,8%), у випадку яких відсутній навіть рік фатальної події, відомо тільки, що це трапилося ще під час німецької окупації (серед них 10 смертельних жертв, один поранений і аж 29 заарештованих осіб, з яких четверо загинули у німецьких концтаборах). Також і в цих випадках слід сподіватися на уточнення в майбутньому.

⁶² «За різними підрахунками, таких убивств [українців. – І. Г.] на Холмщині й Підляшші протягом 1942–1943 рр. сталося близько 500, – писав один з авторів. – Звичайно, усі ці дані є дуже приблизними, тому що ретельного підрахунку в той час ніхто не здійснював, а вже пізніше по пам'яті відновлювалися певна хронологія нищення та кількість жертв терору» (С. Годлевський. Демографічні та духовні втрати українського населення на Холмщині в роки Другої світової війни та внаслідок операції «Вісла» // *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* / упор. М. Кучерепа. Луцьк 2012, с. 539). Утім, рацію має Анджей Л. Сова, котрий зауважив, що «навіть опубліковані українською стороною різні списки жертв „Надбужжя” мінімально стосуються періоду до січня 1943 р., тобто часу, коли український облік мав би бути найповнішим, адже уся мережа різних українських установ тоді ще діяла справно» (Andrzej Leon Sowa. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. Kraków 1998, с. 158).

⁶³ Як приклад, що ілюструє цю проблему, можна навести село Ощів у Грубешівському повіті. В базі даних фігурує 17 убитих осіб (11 чоловіків і шість жінок). Аж дев'ятеро з них були у віці понад 65 років. Точна дата їхньої смерті та персоналії убивць невідомі, але Стефан Квасневський («Віктор», «Люкс»), командир Кедиву Грубешівського округу, визнав у своїх спогадах, записаних у 1960-х роках, що після убивства 17 березня 1944 р. українським підпіллям 16 цивільних поляків з цього села (на що тему див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 309) він запланував «пацифікацію села Ощів». Саму операцію було проведено через два дні – 19 березня 1944 р. «Ощів був пацифікований без значного опору», – підсумував цей сюжет Квасневський (S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, 1967 г., с. 64, rkps – копія рукопису в колекції д-ра Маріуша Зайончковського, якому я вдячний за змогу ознайомитися з нею). Дуже ймовірно (бо ж кількість польських та українських жертв мало не ідентична!), що вищезгадані українські цивільні мешканці загинули власне того дня. Однак це питання потребує подальших досліджень.

Попри вищезгадані недоліки, цей персональний реєстр, мабуть, не тільки найповніший з усіх, але й – завдяки застосуванню представленої методології – найдокладніший⁶⁴.

Загальна характеристика даних

На даний час база даних містить 5173 записи про осіб української національності, які постраждали в зоні окупаційного Люблінського дистрикту (див. табл. № 1). Серед них 3370 (65,1 %) осіб чоловічої статі і 1637 (31,6 %) осіб жіночої статі. У 166 (3,3 %) випадках статі не встановлено – найчастіше відоме лише прізвище або є інформація про те, що хтось загинув або якимось постраждав; до цього числа входять 36 дітей. База даних містить прізвища 4537 (87,6 %) дорослих – враховано також випадки, коли вік не встановлений, і 636 (12,4 %) дітей віком від кількох тижнів до 17 років включно⁶⁵.

Серед вищезгаданих 5173 осіб налічується 4465 (86,3 %) тих, хто зазнав гвалтовної смерті; в т.ч. одна особа померла від стресу, 19 (0,4 %) були смертельно поранені (померли згодом), 101 (2 %) особа поранена, а 587 (11,3 %) заарештовані різними німецькими службами (гестапо, СД, німецька жандармерія, польська чи українська поліція на німецькій службі). До останньої групи належать 444 особи, ув'язнені в концентраційних таборах (найчастіше, але не тільки, в Аушвіці або Майданеку), де 139 із них загинули (окрім чотирьох інших, які були страчені або закатовані на допитах). Звичайно ж, дані про заарештованих і тих, хто пізніше загинув у в'язницях чи таборах, неповні.

Якщо говорити про місце подій, то більшість осіб української національності постраждали на теренах окупованих Грубешівського (3184 прізвищ) і Замостівського (1195 прізвищ) повітів. Загалом вони складають аж 84,7 % усіх осіб, включених у базу даних. Однак цьому не слід дивуватися, адже власне Грубешівщина і Замостівщина в 1942–1944 рр. стали, з одного боку, ареною німецьких осадницьких експериментів, а з іншого – полем найжорстокіших польсько-українських боїв і найбільших злочинів проти цивільного населення, скоєних на цих теренах⁶⁶.

⁶⁴ Це не означає, що він вичерпний. Зараз триває робота над верифікацією та можливим доповненням цього списку завдяки інформаціям, що містяться у німецьких джерелах (зокрема, поліційних рапортах). У майбутньому слід би також долучити дані з документів польського підпілля, використаних досі недостатньою мірою, або з матеріалів, що містяться в українських і російських архівах, у яких ідеться про радянські диверсійні групи та партизанські загони, що діяли на Люблінщині.

⁶⁵ З них 256 мали вік від кількох тижнів до дев'яти років включно, 337 – від 10 до 17 років включно, у випадку 43 дітей вік установити не вдалося.

⁶⁶ Більше про це в наступній частині тексту.

Також не мали би дивувати дані, які відображають соціальний статус та фах ідентифікованих осіб. Майже половина записів, включених до реєстру (2579 осіб, тобто 49,9%), – це прізвища українських селян. Утім, ця цифра, безумовно, дуже занижена, і її слід було би збільшити, мабуть, принаймні на 1200–1300 осіб. Тут ідеться про 1471 дорослу особу (28,4%), щодо яких не знайдено певних відомостей про соціальне походження чи фах. Крім того, серед жертв фігурують: 31 сільський вїйт і 19 інших гмінних службовців, 35 солтисів, 38 мужів довір'я УДК (тільки щодо частини з них встановлено, чим вони займалися, окрім діяльності в українському комітеті), 10 співробітників УДК або їх представництв, 15 кооперативних діячів або працівників кооперативів, 39 учителів і три діячі Українського освітнього товариства, 22 духовні особи православної та греко-католицької конфесій (20 священників, один монах та один дякон), шестеро членів їхніх родин та 16 інших осіб, пов'язаних із наданням духовних послуг (12 дяків, два церковних старости і один сторож, який охороняв храм уночі), дев'ять агрономів, чотири шевці, 71 український поліцейський на німецькій службі та дев'ятеро вояків української національності, які служили в різних інших німецьких формуваннях (скажімо, у охоронній службі підприємств – веркшуд), принаймні два члени Холмського легіону самооборони (ХЛС) і 32 партизани УПА.

Детальний аналіз

Зібраний матеріал можна розглядати різними способами (хронологічно, територіально – аж до рівня громади, крізь призму жертв чи винуватців тощо), а це, безумовно, перевищує можливості та рамки цього тексту. Тому подальший виклад є лише спробою висловити свої міркування щодо найбільш критичних моментів польсько-українського конфлікту на Люблінщині під час німецької окупації та пролити світло на питання про людські втрати серед українців на цих теренах.

Уже попередній аналіз даних підтверджує думку, яка переважає і в польській, і в українській історіографії, про те, що в 1939–1941 рр. на цих теренах не було відкритого конфлікту між поляками та українцями (який міг би призвести до великої кількості жертв), хоч неприязнь і ворожість справді наростали. Документально підтверджено лише п'ять випадків убивств українців у 1940 р. та 18 випадків у 1941 р. (причому дев'ятьох осіб того року вбили німецькі жандарми)⁶⁷. Можна з великою імовірністю припустити, що

⁶⁷ Окрім того, встановлено, що одну особу було поранено і одну заарештовано в 1940 р., а також одну поранено і 41 заарештовано в 1941 р. 3-поміж тих останніх – 26 осіб потрапили до концентраційних таборів, де принаймні четверо з них померли.

ці дані неповні, але вони, безперечно, показують масштаб проблеми, і навіть подвоєння кількості жертв не змінить загальної картини.

Значно істотнішими є дані, що стосуються 1942 р. Загалом слід пам'ятати, що це була переломна в історії Генеральної губернії дата. Адже тоді, як написав один з авторів, «у одній точці зійшлися різні довгострокові процеси, що призвели до безпрецедентного спалаху жорстокості в окупаційному повсякденні, а водночас поступово підважили підвалини німецької влади в Польщі»⁶⁸. Серед елементів, що вплинули на цю ситуацію, необхідно передусім згадати наступні: німці розпочали планомірне винищення євреїв (результат Ванзейської конференції 20 січня 1942 р.), восени 1941 р. вони вдалися до цілеспрямованого знищення (часто просто голодом) радянських військовополонених, а також збільшили сільськогосподарські контингенти і показники кількості підневільних робітників, яких відправляли до райху, – усе це було наслідком вимог із Берліна, щоб Генеральна губернія збільшила свій внесок у підтримку фронту. Всі ці чинники вплинули і на ситуацію в Люблінському дистрикті. Додатковим аспектом стала поява на цих теренах навесні 1942 р. комуністичного партизанського руху, що набув форми локальних, етнічно змішаних загонів, які рекрутувалися з-поміж місцевого населення та колишніх радянських солдатів, яким вдалося втекти з таборів для військовополонених. Ці формування не відігравали значної військової ролі, проте являли собою загрозу німецькому адміністративному та господарському апаратові. Тому німці заходилися нещадно боротися з ними, часто завдаючи ударів «наосліп» у польське та українське цивільне населення (вдаючись до арештів, страт і пацифікацій). Зрештою, цей факт прислужився і полякам, і українцям не тільки для взаємних звинувачень у співпраці з окупантами, а й для своєрідних «доносів» німцям на іншу сторону, що призводило і до арештів, і до реальних смертельних жертв⁶⁹. Проте основним чинником, який зумовив цілковиту зміну ситуації, стала ініційована німцями нова переселенська політика в рамках т. зв. генерального плану «Схід» (Generalplan Ost). Згідно з планами лідерів Третього райху, «здобуті» на сході терени слід було в майбутньому цілковито германізувати. Цю концепцію заходилися втілювати в широких масштабах власне в другій половині 1942 р. на теренах Люблінського дистрикту, переважно на Замостівщині, де окупанти мали намір створити «зразкову» колонію (тобто першу осадницьку область), призначену для німецьких поселенців.

⁶⁸ Daniel Brewing. «Musimy walczyć». Codziennosc zwalczania partyzantow w Generalnym Gubernatorstwie w 1942 r. // *Przemoc i dzien powszedni w okupowanej Polsce* / ред. Т. Chinciński. Gdańsk 2011, с. 61.

⁶⁹ Про цю польсько-українську «приховану війну» докладніше див.: М. Zajaczkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 108–110. Там також подано і ширшу бібліографію.

Жертвою виселень, що тривали з перервами від кінця листопада 1942 р. до серпня 1943 р., стали близько 110 тис. поляків з майже 300 населених пунктів (у т.ч. близько 30 тис. дітей). Понад 11,6 тис. осіб були вбиті під час пацифікацій, спричинених гаданою чи фактичною підтримкою партизанського руху, а приблизно 58 тис. змогли втекти і розсіялися по околиці (дехто вступив до загонів підпілля). На місце виселених поляків було направлено приблизно 13 тис. німців і фольксдойчів⁷⁰. Унаслідок суперництва і незгод між різними німецькими формуваннями і службами ці заходи відбувалися хаотично й украй брутально, а одним із наслідків стало посилення німецьких репресій, від яких постраждали поляки та українці, що мешкали в цих околицях.

Як уже згадувалося, в українській історіографії польсько-українського конфлікту часто лунає аргумент, що вбивства українського цивільного населення, які тоді відбулися, послужили однією з причин для початку антипольської чистки, влаштованої на Волині ОУН-Б⁷¹. Цю точку зору, про що вже йшлося вище, відкидають польські історики⁷² та деякі українські дослідники⁷³. Фактично, аналіз зібраної кількісної інформації не підтверджує тези про масову природу вбивств у той час. Навіть побіжний погляд на перелік людських втрат українців у Люблінському дистрикті упродовж усіх дванадцяти місяців 1942 р. із додатковим їх розмежуванням за окремими повітами (див. табл. №2) підводить до двох висновків. Перш за все, можна зауважити, що з-поміж 382 загиблих тоді осіб найбільше полягло на теренах Замостівського повіту (208 осіб; 54,5%), а також, хоч трохи менше, – Грубешівського (69 осіб; 18,1%), Білгорайського (35 осіб; 9,2%) і Холмського (31 осіб; 8,1%)

⁷⁰ Переселення зачепили також українців. Про це докладніше у подальшій частині тексту.

⁷¹ Див.: Володимир В. Трофимович, Лілія В. Трофимович, Андрій І. Смирнов. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни // *Русин* 1 (43) (2016) 200; Юрій Шаповал. Потенціал взаємопорозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // *Війни і мир, або Українці – поляки: брати / вороги, сусіди* / упор. Л. Івшина і ін. Київ 2004, с. 305–306; Володимир Вятрович. *Друга польсько-українська війна 1942–1947*, вид. 2-е. Київ 2012, с. 88–89. Трапляється також, що деякі дослідники помилково датують документи і «пересувають» деякі події з 1944 р. на 1943 р. (див.: І. Патриляк. *«Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.)*. Львів 2012, с. 396). Мабуть, причину цього явища слід шукати у некритичній реценсії переліків і списків жертв, укладених українськими інституціями в 1944 р. (які сягають і давніших подій) без глибокого вивчення й визначення ширшого контексту конкретних випадків.

⁷² Див. зокрема: G. Motyka. *Tak było w Bieszczadach*, с. 90–93, M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 9 і наст. Там також і ширша бібліографія.

⁷³ Тут, зокрема, варто згадати про Ігоря Ілюшина (див.: І. Ілюшин. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси* / ред. С. Кульчицький. Київ 2005, с. 238).

повітів. Крім того, у другій половині року (від липня до грудня) прийняли насильницьку смерть щонайменше 194 особи, тобто майже удвічі більше, ніж у перші шість місяців, коли загинули 102 особи (до цього числа не входять 86 осіб, щодо яких відомий тільки рік смерті). У Білгорайському і Замостівському повітах ці пропорції ще більші⁷⁴. Складно не пов'язувати ці цифри і наявні тенденції із двома вищезгаданими чинниками: брутальною реакцією німців на активізування комуністичного партизанського руху навесні 1942 р. на теренах Люблінського дистрикту та репресивними діями німців під час переселенської операції.

Це підтверджує й аналіз – в аспекті винуватців – загального переліку втрат серед українців з усього Люблінського дистрикту станом на 1942 р. (див. табл. № 3). Серед згаданих 382 загиблих переважна більшість, тобто аж 316 (82,7%) осіб, були вбиті німцями або підлеглими їм формуваннями (принаймні двох застрелили польські поліцейські на німецькій службі). Серед найбільших масових страт можна згадати акції в селах: Тухані Грубешівського повіту (22 травня, принаймні 29 загиблих, у т.ч. шестеро жінок і троє дітей), Кульно Білгорайського повіту (3 серпня, принаймні 20 загиблих), Моратин Замостівського повіту (28 серпня, загинуло від 8 до 13 осіб), Провалля Замостівського повіту (24 грудня, не менше 16 загиблих, у т.ч. сім жінок та двоє дітей), Доманіж Замостівського повіту (25 грудня, 12 загиблих). З кількісними параметрами втрат української громади корелюють також дані, що стосуються українців, затриманих і заарештованих в 1942 р. різними німецькими формуваннями та польськими або українськими підрозділами на німецькій службі. Загалом така доля спіткала 290 осіб (див. табл. № 4). Ясно, що це також не остаточне число, проте воно, мабуть, дозволяє вловити тенденції. Тут виразно помітно, що найбільше втрат було в Замостівському повіті (186 осіб; 64,1%), вирізняються також Холмський (41 особа; 14,1%) і Грубешівський (36 осіб; 12,4%) повіти. При цьому слід зазначити, що переважна більшість затриманих і заарештованих (260 осіб, тобто 89,7%) потрапили до вищезгаданих концтаборів, де щонайменше 102 особи були замордовані або померли від тяжких умов життя.

Тільки подальші дослідження, а передусім архівні пошуки дадуть змогу уточнити дані щодо 66 осіб (17,3%), які загинули в 1942 р. від рук «не-німців». Я усвідомлюю, що цей термін дуже розпливчастий, а його застосування може призвести до суперечок, проте в цьому випадку його впровадження виправдане: насамперед, рішенням послідовно дотримуватися

⁷⁴ У Білгорайському повіті в першій половині 1942 р. смертельних жертв немає, у другій половині загинули 33 особи (у двох випадках не вдалося встановити місяця). У Замостівському повіті ці цифри становлять відповідно 34 і 117 осіб (місяць не встановлений у випадку аж 57 прізвищ).

методологічного принципу обережного атрибутування винуватців, а також прагненням подавати якомога докладніші числа жертв та уникати оцінок, що досі переважало в історіографії питання. Завдяки застосуванню цих строгих і жорстких норм нині можна без найменших сумнівів констатувати, що тільки дві особи були убиті польським підпіллям (по одній – учасниками АК і БХ), а ще дві – це, мабуть, жертви комуністичних партизанів. Отож, залишаються 62 прізвища. Напевно, не буде зловживанням припустити, що більша частина цих осіб загинула внаслідок дій польського підпілля, котре звинувачувало українців у тісній співпраці з німцями⁷⁵, проте тільки подальші детальні дослідження дозволять визначити, наскільки значним був їх відсоток. Решта загиблих стали жертвами або вищезгаданих комуністичних підрозділів, або ж звичайних розбійницьких банд. У літературі предмету вже неодноразово зазначалося, що в період окупації звичайна злочинність на території Генеральної губернії (у т. ч. в Люблінському дистрикті) була чималою проблемою⁷⁶. Однак слід пам'ятати, що коли грабежі, розбої та крадіжки мали масовий характер і розхитували окупаційний лад і порядок, то убивства, поєднані з розбоєм, все ж не були поширеним явищем. У контексті згаданої тут звичайної злочинності варто звернути увагу на ще один аспект. У тодішніх реаліях навіть звичайний бандитизм часто мав виразне національне забарвлення. Цей мотив, зрештою, уже тоді фігурував у документах УЦК. В одному з них занотовано: «Весною 1942 р. появилися на Холмщині та Підляшші банди, що з половини квітня 1942 р. почали живіщу діяльність в зорганізованих групах від 3 [до] кількадесяти осіб. Банди ті поширювали терен своїх дій, йшли на захід, почали дії в повітах любельському, янівському і пулавському, досягаючи берегів Вісли. Характер дій мішаний – політично-грабійницький. Напади політичного характеру, як проба заатакувати поїзд, напади на уряди громадські, станиці поліції, пошти, вбивства урядовців та українських діячів – виступали рідше. Звичайні грабежі – об'яв загальний. Знаменним є різна поведінка окремих банд супроти різних національностей. Часто буває, що оставляючи в спокою польські кооперативи, учителів і священників в тих самих місцевостях dokonують [вони] нападів на українські кооперативи, священників і вчителів. Є випадки, коли польський кооператив, розміщений за кількадесят метрів, залишається неторкнутим, а тимчасом український – уцент грабують і підпалюють»⁷⁷.

⁷⁵ Тим більше, що серед убитих були особи, які виконували у місцевій українській спільноті важливі функції, у т. ч. трое вїтїв, один священник, два дяки, два мужї довір'я УЦК і аж вісім учителів.

⁷⁶ На цю тему див.: G. Motyka. *Tak było w Bieszczadach*, с. 90–91.

⁷⁷ LAC, VKF, Box 25, File 5, Банди і пацифікація в дистрикті любельському, 1942 р., б.п.

Одним із наслідків поширення звичайного бандитизму та діяльності комуністичного підпілля стало утворення влітку 1942 р. української самооборони, що прибрала назву Холмського легіону самооборони. Першим командиром легіону був Яків Гальчевський-Войнаровський, якого менш ніж через рік (після його загибелі в результаті замаху АК) замінив Юрій Лукашук, котрий до того моменту був заступником командира. Проте цей підрозділ ніколи (бодай через відсутність озброєння чи уніфікованих одностроїв) не досяг значної бойової сили, хоча в момент свого найбільшого розквіту, тобто влітку 1943 р., формально налічував від 400 до 500 осіб. Виникнення ХЛС і його діяльність ще не дочекалися окремого, ретельного опрацювання⁷⁸. Однак ця ініціатива, здається, також була пов'язана із загостренням польсько-українських стосунків у Люблінському дистрикті, спровокованим (принаймні це має багато підтверджень) вищезгаданою осадницькою німецькою політикою.

Уже перші виселення наприкінці 1942 р. охопили, крім поляків, кілька тисяч українців із Замостівського повіту, який був повністю призначений для німецького осадництва. Їх переселили до Грубешівського повіту. У свою чергу, в 1943 р. в рамках т. зв. «української операції» (Ukraineraktion) українських селян примусово переселяли переважно з Грубешівського повіту до Білгорайського і Замостівського, до господарств, звідки вигнали поляків. Ці переселенці мали творити своєрідний кордон, що відмежував би німецьких осадників від Сольської пуці, яка була природним притулком для польських (а згодом радянських) партизанських загонів. За оцінками учених, німецькі переселення 1942–1943 рр. загалом зачепили бл. 20 тис. українців. Сам факт розміщення українських переселенців у колишніх польських селах «наражав» їх на помсту нещодавніх господарів та напади польських партизанів. Це усвідомлювали і в деяких українських середовищах (зокрема, на місцевому рівні). «Якщо метою минулорічного переселення [йдеться про перший етап операції, який тривав до кінця грудня 1942 р. – *I. Г.*] було звільнення для німецьких поселенців сіл навколо Замостя, то цьогорічні плани йшли в тому напрямку, щоб з українських поселенців у залишених після поляків селах створити живий захисний вал і захист від польських банд, а також відділити німецькі колонії, тепер численніші, від польських сіл, – писав у середині серпня 1943 р. згадуваний уже Володимир Левицький, який координував переселенську операцію від імені УЦК. – Всі наші намагання змінити цей план, який, на нашу думку, заздалегідь був приречений на провал, не вдалися. У недоцільності [створення] такої штучної лінії

⁷⁸ Про Холмський легіон самооборони більше див.: M. Zajaczkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 206–208. Там також перелік літератури, наявної на момент публікації.

нашого осадництва намагався переконати штаб СС провідник УЦК [йдеться про Кубійовича. – І. Г.], а згодом я, як координатор цієї акції, кілька разів пробував змінити межі переселення [...]. Наперед було ясно, що, висунута так далеко на північ, покинута напризволяще і в польському оточенні, наша людність довго там не протримається, якщо з боку компетентної німецької влади не буде належним чином вирішено питання безпеки»⁷⁹.

Ці прогнози виявилися слухними. Зокрема, 22 січня 1943 р. головне командування АК віддало наказ у рамках відплатних дій «непокоїти противника і завдавати йому дедалі потужніших ударів шляхом диверсійних і саботажних акцій»⁸⁰. Хоча в цьому наказі не йшлося безпосередньо про українців (однак, без сумніву, малося на увазі українську поліцію на німецькій службі, котра, як і польська поліція, брала участь у виселеннях⁸¹), ймовірно, саме на його підставі польське підпілля заходилося, як це окреслив Іжегож Мотика, «„відстрілювати” українських солтисів, агрономів, уповноважених УДК та всіх осіб, визнаних шкідливими для Польщі»⁸². Цей факт, зрештою, підтвердив через багато років у вже згадуваних мемуарах Стефан Квасневський («Віктор»): «Керуючись мотивами безпеки, ми вирішили ліквідувати особливо фанатичних націоналістичних діячів [з-поміж українців], які виконували роль шпиків для гестапо. Передовсім були ліквідовані [українці] в Гостинному, Мірчому, Турковичах, Мовчанах, гм[іні] Довгобичів [поки що не вдалося встановити, про кого могло йтися у випадку цього населеного пункту. – І. Г.], в М'ягкому, вїт гміни Ухані та багато інших. На теренах усього повіту було проведено чистку від „мужів довір'я”»⁸³. Дуже ймовірно, що першими жертвами цих заходів стали мужі довір'я і підреферент УДК, яких 29 січня 1943 р. викрала й забрала до лісу невідома польська група з фільварку Теременець у Грубешівському повіті. З усією певністю, натомість, саме так було у випадку замахів, скоєних 6 лютого 1943 р. в селах Стрільці й Турковичі того самого повіту. В результаті цих замахів загинуло три особи, в т.ч. батько і сестра вищезгаданого Юрія Лукашука (менш ніж через чотири місяці подібна доля спіткала Юрієвого брата Олексу Лукашука). Проте найбільше цивільних жертв спричи-

⁷⁹ LAC, VKE, Box 20, File 24, Звіт з переселенчої акції на терені повітів Замостя, Білгород-Тарногород і Грубешів за місяць липень, 11.VIII.1943 р., б.п.

⁸⁰ Див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 238. Там також подальша література.

⁸¹ Функціонування польської та української поліції на німецькій службі в Люблінському дистрикті та її роль у польсько-українському конфлікті – досі глибоко і докладно не досліджене питання, а наявна література вже значною мірою застаріла. Ця справа є одною з багатьох, яким слід було би приділити пильну увагу.

⁸² G. Motyka. *Tak było w Bieszczadach*, с. 172.

⁸³ S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 12.

нила подія 30 березня 1943 р., коли загін АК напав на Пасіку – присілок села Вороновичі Грубешівського повіту. Тоді було вбито від 8 до 10 осіб, у т.ч. п'ятеро жінок⁸⁴. «Наприкінці березня 1943 р. в сусідньому селі Пасіка перед заходом сонця бандити напали на родини Боярчуків (п'ятеро чоловік вбито) і Шелешінів (три чоловіки вбито), а оселі разом з тілами загиблих спалили», – згадувала згодом одна з мешканок Туркович⁸⁵. Серед застрелених були, зокрема, вїт місцевої гміни та мірошник. Мабуть, саме цю операцію (а не напад на Моложів, Стрільці і Тухані в травні 1943 р.⁸⁶) можна вважати першою з тих, у яких польська сторона застосувала принцип колективної відповідальності. На користь цієї гіпотези свідчить той факт, що ця подія відклалася в пам'яті свідків і протривала (хоча згодом сильно деформована) кілька десятиліть. «Десь у серпні 1942 р. я їхав уранці вузькоколійкою до Грубешова, – згадував місцевий член ОУН Микола Кухарчук («Буревій»), який, утім, значно її драматизував. – За Тишівцями побачив [я] раптом клуби диму. Люди на наступній зупинці сказали: це догоряє українське село Пасіка. Згодом дійшли до мене докладніші інформації. Пасіку обступили вечором вояки АК, мешканцям наказали йти до школи, де сортували людей. Дітей і жінок звільнили, а чоловіків віком 16–60 років в тій школі й розстріляли, потім закинули ще й гранатами, нарешті пустили з димом ціле село. То був перший масовий морд на українцях на захід від Бугу»⁸⁷. Здається, що в цьому описі Кухарчук ще й переплутав події і об'єднав перший напад (30 березня 1943 р.) із другим, який відбувся 1 жовтня 1943 р. і під час якого фактично було спалено частину села⁸⁸. З іншого боку, на думку вищезгаданого Стефана Квасневського («Віктора»), операція в Пасіці стала відповіддю на вбивство польського учителя з Воронович (а водночас офіцера АК) Антонія Пельца («Крука»), яке вчинила 19 березня 1943 р. українська поліція на німецькій службі⁸⁹. «Через два дні після вбивства гр[омадянина] Пельца я встановив, хто брав участь у вбивстві та який будинок служив їм відправним пунктом, – писав він. – Як я вже казав, Кедивом на теренах інспекторату керував майор „Ірка” [Мар'ян Голембевський, який був тоді у званні поручника і використовував псевдо „Стер”. – І. Г.] (і також в Грубешівській окрузі). Тому я повідомив про вбивство у Вороновичах

⁸⁴ Не виясненою залишається справа двох осіб з родини Боярчуків, які, за іншими джерелами, могли загинути через рік у Сагрині.

⁸⁵ *Депортації*, т. 3, с. 240 – спогади Євгенії Шидловської.

⁸⁶ Більше про це у подальшій частині тексту.

⁸⁷ *Закерзоння. Спогади вояків УПА*, т. 4 / ред. Б. Гук. Варшава 1998, с. 62 – спогади Миколи Кухарчука.

⁸⁸ Більше про це у подальшій частині тексту.

⁸⁹ Пор.: М. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 197.

гр[омадянина] Пельца пс. „Крук”, підпор. запасу, к[оманди]ра роти. Саме цього дня було ухвалено рішення про ліквідацію Боярських і Шелепіних у Пасіці. Майор „Ірка”, якому пізніше керівництво АК підвищило звання до підполковника, особисто очолив акцію на Пасіки, а я надав йому в підпорядкування одного солдата – гр. „Льотніка”, Бздиру Юзефа, який був водночас проводарем. Громадянин „Ірка” в призначений день завдання виконав. Не минуло й місяця, [як] учасники вбивства гр. „Крука”-Пельца були ліквідовані»⁹⁰.

Коли йдеться про розростання в Люблінському дистрикті наприкінці весни 1943 р. відкритого польсько-українського збройного конфлікту, то варто відзначити, що тоді ж робилися спроби йому запобігти. На жаль, ми майже нічого не знаємо про деталі цих ініціатив. Єдиним джерелом (до якого, щоправда, слід ставитися з обережністю) залишаються невеликі спогади Юрія Лукашука, опубліковані після війни в еміграції. З них випливає, що в березні 1943 р. в середовищі місцевого українського проводу з'явився задум укласти угоду з поляками. Відтак відбулася зустріч із головою Польського опікунського комітету, і було укладено – приблизно 10 березня – своєрідний «пакт про ненапад»⁹¹. Якщо ця інформація правдива, то це, схоже, був останній шанс уникнути відкритого польсько-українського протистояння на Люблінщині, яким, проте, не скористалися (у даний момент ми не будемо заглиблюватися в питання, хто в цьому завинив), а остаточно його поховали два вбивства, скоєні вояками АК: голови УДК в Грубешові Миколи Струтинського (19 березня) і згадуваного вже першого командира ХЛС Якова Гальчевського-Войнаровського (21 березня)⁹².

⁹⁰ S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 29–30. Незрозуміло, який зв'язок існував (і чи існував узагалі?) між убитими поляками та українськими поліцейськими на німецькій службі, котрі, як стверджують спогади і література предмету, були винуватцями смерті вищезгаданого партизана АК. Можливо, відповідь на це питання вдасться знайти згодом. Голембевський, який переглядав цей рукопис, не заперечив нічого з розповіді про свою участь і керівну роль під час операції. Пор. також: Justyna Dudek. *Marian Gołębiewski (1911–1996). Żołnierz – opozycjonista – emigrant*. Lublin 2016, с. 96.

⁹¹ Ю. Лукашук. Холмщина у боротьбі з окупантами // *Надбужаничина: Сокальщина, Радехівщина, Кам'янецьчина, Холмщина і Підляшшя, Берестейщина. Історично-мемуарний збірник*, т. 4 / ред. О. Романів. Львів – Торонто 2004, с. 750 (вперше цей матеріал був опублікований в 1953 р. на шпальтах часопису «Українське слово», що виходив у Буенос-Айресі). Про укладене перемир'я згадує також у своєму класичному вже тепер опрацьованні Євген Пастернак (Є. Пастернак. *Нарис історії Холмщини і Підляшшя (новіші часи)*. Вінніпег – Торонто 1968, с. 274), проте не виключено, що його джерелом були саме спогади Лукашука. Див. також: Robert Ziętek. Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej // *Rocznik Chełmski* 7 (2001) 266.

⁹² S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 25–26. Можливо, підставою для цих дій були «Wytuczne do partyzantki» [«Інструкції для партизанського руху»] головнокомандувача АК

Цей момент був, мабуть, одним із найважливіших у хронології та динаміці польсько-українського конфлікту на Люблінщині (бодай завдяки широкому відлунню, якого набули ці убивства в українських середовищах), тож він вимагає глибшого аналізу, якому би передували подальші архівні пошуки.

Через півтора місяця підрозділи Кедиву грубешівської АК провели наступні операції в селах Грубешівського повіту, де розселили українців-переселенців⁹³. То були, зокрема, вже згадані вище: Моложів (6 травня; 12 убитих, 2 смертельно поранених і 22 поранених; прізвищ поранених і смертельно поранених не встановлено, серед загалу жертв і потерпілих було семеро жінок); Стрільці (у ніч проти 27 травня; 22 убитих і 5 поранених, у т.ч. троє жінок) і Тухані (також у ніч проти 27 травня, семеро убитих і троє поранених, всі чоловіки). Про застосування польським підпіллям принципу колективної відповідальності в цьому випадку свідчило також те, що операції АК діялися не тільки в населених пунктах, звідки було виселено поляків, а й у кількох селах, не охоплених депортаціями⁹⁴, як-от Набріж Замостівського повіту (в ніч проти 31 травня: 16 загиблих, у т.ч. дев'ятеро жінок), Стенятин того самого повіту (також у ніч проти 31 травня; четверо убитих), Жуличі Замостівського повіту (в ніч проти 30 травня; семеро загиблих). Загалом у травні 1943 р. на теренах Люблінського дистрикту від рук «не-німців» загинуло 122 українців (120 убитих і двоє смертельно поранених), а 31 особа була поранена (див. табл. № 6). Принаймні 85 осіб загинуло від рук партизанів АК, серед них і ті 70 осіб, що були вбиті в результаті вищезгаданих операцій Кедиву в останні дні травня.

В цілому від початку січня до кінця травня 1943 р. на теренах Люблінського дистрикту загинуло щонайменше 317 осіб української національності, а ще четверо були смертельно поранені. Майже третина з них – 95 прізвищ – стали жертвами німців (у т.ч. вісім осіб загинуло від рук української поліції на німецькій службі, а одна – «російської СС»⁹⁵). З-поміж решти 222 осіб (29,8% усіх, хто втратив життя того року від рук «не-німців»), найбільше загинуло на теренах Грубешівського (104 жертви) і Замостівського (50 жертв) повітів. Убитими з ініціативи скоріш за все різних польських підпільних формувань були, зокрема, 10 в'їтів, шість солтисів, четверо

ген. Стефана Ровецького («Грота»), видані за кілька днів до того – 13 березня 1943 р., див.: М. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 238.

⁹³ S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 24.

⁹⁴ Це зауважив Маріуш Зайончковський, див.: М. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 244.

⁹⁵ Не вдалося встановити, про який підрозділ ідеться. В одному з документів делегатури УДК у Володаві згадано лише, що то було «російське формування СС під командуванням Федора Архіповича Павленка» (ЛАС, VKE, Вох 25, File 19, Лист делегатури УДК у Володаві до УЦК в справі убивства місцевої української учительки, 18.II.1943 р., б.п.).

кадрових працівники УДК і восьмеро мужів довір'я, два мірошники, троє вчителів, один агроном, 13 українських поліцейських на німецькій службі та 115 селян. Ці вбивства справили величезний вплив, переважно в психологічному аспекті, на місцеву українську спільноту (бодай з огляду на громадські та суспільні функції деяких жертв) і, схоже, сформували образ цих подій у майбутній колективній пам'яті. Можна припустити також, що власне ці події зими й весни 1943 р. на західному березі Бугу були поживою для антипольської пропаганди ОУН-Б в Галичині та на Волині, адже про згадані факти – і про жертв – писала не тільки «Холмська земля» чи «Краківські вісті», але й, наприклад, львівська українська преса⁹⁶. Цей сюжет з'являється врешті в деяких українських спогадах, в т.ч. волинських⁹⁷. Хоч це не означає, що саме ці події вплинули на ухвалу керівництва бандерівської фракції ОУН розпочати антипольську операцію. У будь-якому разі, ця проблема вимагає докладнішого вивчення.

Як зазначалося вище, серед українських жертв перших п'яти місяців 1943 р. на теренах Люблінського дистрикту було також 95 осіб, убитих німцями або підпорядкованими їм формуваннями. Окрім особних убивств, тут, зокрема, варто згадати про жертв масових страт, скажімо, в Сумині Замостівського повіту (29 січня; 51 убитий, у т.ч. 21 жінка та 23 дітей), у Панькові Замостівського повіту (2 лютого; 11 убитих, у т.ч. чотири жінки та п'ятеро дітей), Гдешині Грубешівського повіту (13 березня; 10 убитих, у т.ч. одна дитина) чи в Ружанці Білґорайського повіту (18 березня; дев'ятеро вбитих і одна смертельно поранена особа, у т.ч. дві жінки та двоє дітей). За той сам період 129 українців були заарештовані (див. табл. № 9), з-поміж них

⁹⁶ Див.: *Львівські вісті*, 12.III.1943; 25.III.1943; 26.III.1943; 28.V.1943; 30/31.V.1943. У дистрикті Галичина такий масовий «відстріл» українських діячів у цей період, мабуть, не відбувався (Андрій Кошельник. Польсько-український конфлікт на Холмщині в роки Другої світової війни // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»* [= Історичні науки] 10 (2008) 457). В одному з процитованих уже матеріалів кінця 1943 р. йдеться про те, що до того моменту там було вбито 104 особи української національності, у т.ч. двоє співробітників УЦК, 22 службовців різного рівня і 26 українських поліцейських на німецькій службі (АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 2, Перелік замордованих українців у цифрах, 2.XII.1943 р., б.п.; документ доступний on-line на сервері ЦВДР: avr.org.ua, переглянуто 5.X.2016).

⁹⁷ Лише для прикладу можна послатися на українського баптиста Михайла Подворняка (*nota bene*: він украї критично ставився до діяльності ОУН-Б), котрий писав згодом у виданих на еміграції спогадах: «Доходили до нас також чутки, що на українських землях за Бугом, в т. зв. Генерал-Губернаторстві польська партизанка жажливо переслідує наш народ. Ці чутки завжди були правдивими. Розуміється, що в усьому цьому була німецька рука, щоб звести ці обидва поневолені народи до взаємної боротьби» (Панас Хуртовина [псевдонім М. Подворняка]. *Під небом Волині (воєнні спомини християнина)*. Вінніпег 1952, с. 136). Цю точку зору він повторив, хоча і в дещо зрєдагованому вигляді: «Невідомо, чи ті чутки були правдиві», – в інших, пізніших мемуарах (М. Подворняк. *Вітер з Волині. Спогади*. Вінніпег 1981, с. 175).

принаймні 100 осіб потрапило до таборів, де щонайменше троє втратили життя. Більшість із них були затримані в Мазілах Замостівського повіту (7 січня; 10 осіб), Ратичові Замостівського повіту (18 січня; 8 осіб), Типіні Замостівського повіту (19 січня; 13 осіб), Калилові Білопідляського повіту (лютий, точна дата невідома; 11 осіб) і Любені Холмського повіту (22 березня; 22 особи).

Звичайно, постає питання: чи існує кореляція між цими подіями та ситуацією на сусідній Волині? Схоже, що незначна. Вище згадувалося, що коли вже якимось чином ОУН-Б використовувала інформацію про тогочасні українські жертви, то радше для цілей пропаганди, що мала би виправдати втілювану на схід від Бугу антипольську етнічну чистку. Так само й інформація про польські жертви на Волині, здається, не мала великого впливу на діяльність польського підпілля на Люблінщині. Ми знаємо, що головне командування АК вже тоді мало інформацію про українські напади на польські села в Костопільському та Сарненському повітах⁹⁸, але вона була настільки неточна (також і в питанні ідентифікації винуватців), що важко стверджувати, наче на цій підставі було ухвалено вдарити по українцях у Люблінському дистрикті, тим більше, що антипольська операція була започаткована у східних повітах Волині, а не на теренах, котрі безпосередньо сусідили з Генеральною губернією. Тому більш імовірним здається, що антиукраїнські акції на Люблінщині були спричинені місцевими умовами та дедалі радикальнішим конфліктом, породженим, як уже було сказано, німецькою політикою. Розвіяти всі сумніви могло би лише віднайдення архівної інформації, в якій би відверто йшлося про те, на підставі яких даних і за яких обставин було ухвалено навесні 1943 р. рішення про дії польського підпілля на Люблінщині.

На користь гіпотези про місцеві причини антиукраїнських акцій на Люблінщині може свідчити й те, що впродовж наступних місяців, коли антипольські дії на Волині почали стрімко посилюватися, в Люблінському дистрикті не було помітно якихось виразних тенденцій (принаймні, якщо взяти до уваги кількість українських жертв)⁹⁹. У червні 1943 р. від рук «не-німців» (у т.ч. учасників польського підпілля) на теренах дистрикту загинуло тільки 16 осіб: у Білопідляському повіті – три (в т.ч. одна особа смертельно поранена), в Холмському повіті – п'ять, в Грубешівському

⁹⁸ Див. док. №437: Radiogram gen. Stefana Roweckiego «Grot» do Londynu, 4.V.1943 r. // *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, т. 3: *lipiec 1943 – lipiec 1944* / ред. Т. Pelczyński та ін. Wrocław – Warszawa – Kraków 1990, с. 4–5.

⁹⁹ Логічно, мабуть, припустити, що якби існував тісний зв'язок і надходила докладна інформація, то мусила би зростати кількість українських жертв на теренах, розташованих на захід від Бугу.

повіті – три, в Красницькому повіті – три і в Замостівському повіті – дві. Серед них були два в'їти, три гмінні службовці, четверо мужів довір'я УДК (один смертельно поранений), двоє вчителів, актор, дочка православного священика і троє селян. У той самий час німці замордували вісім осіб (сімох – під час страти у Бересті Грубешівського повіту). Крім того, німці заарештували цього місяця принаймні 57 українців (41 в Улові Замостівського повіту і 16 в Шевнях того самого повіту; принаймні одна особа потрапила до концентраційного табору). Наступного місяця число убитих «не-німцями» зросло більше ніж удвічі – до 37. Без сумніву, це пов'язано з наскоком підрозділу Національної військової організації під командуванням Францішека Пшисенжняка («Отця Яна») і т. зв. лісової кавалерії Болеслава Островського («Ланци») на українських поселенців у Буковині Білгорайського повіту, який стався в ніч проти 27 липня 1943 р. Унаслідок нападу загинуло 15 осіб, у т. ч. двоє українських поліцейських на німецькій службі, двоє мужів довір'я та 11 інших цивільних українців (у т. ч. одна жінка). Крім того, цього місяця були убиті: муж довір'я УДК, в'їт і кооперативний діяч у Білопідляському повіті; двоє мужів довір'я УДК і четверо селян у Холмському повіті; двоє мужів довір'я УДК, солтис, курсант поліцейської школи та п'ятеро селян у Грубешівському повіті; в'їт у Красноставському повіті; греко-католицький священик і м'ясник у Замостівському повіті. У той самий час німецькі жандарми убили двох українців і шестеро осіб заарештували (серед них принаймні один потрапив до концентраційного табору). В серпні 1943 р. число жертв української національності в Люблінському дистрикті обмежилося 28 загиблими та одною пораненою особою. Серед убитих були, зокрема, чотири співробітники або діячі кооперативів, двоє мужів довір'я УДК, один солтис, один православний священик, один організатор молочної, один гайовий, один член комісії зі збору контингентів і дев'ятеро селян. Натомість не зафіксовано жодної жертви німецьких репресій. Усього впродовж цих трьох літніх місяців на теренах Люблінського дистрикту загинула від рук «не-німців» щонайменше 81 особа української національності, у т. ч. 73 чоловіків, шестеро жінок та одна дитина (у випадку одної особи нам не відома ні стать, ні вік). Найбільша кількість жертв полягла тоді в Білгорайському (18 осіб), Грубешівському (26 осіб) і Холмському (13 осіб) повітах. Принаймні 26 осіб загинули від рук учасників різних польських партизанських загонів (точне визначення винуватців решти убивств вимагає подальшого архівного пошуку). Можливо, польське підпілля продовжувало (про що вже йшлося вище) ліквідацію осіб, обвинувачених або тільки підозрюваних у антипольській діяльності? На користь цієї гіпотези промовляє суспільно-професійний склад групи потерпілих, адже серед них були, зокрема, шестеро в'їтів, двоє гмінних службовців, двоє вчителів, один солтис, двоє священиків і 16 мужів довір'я УДК.

Польсько-українські відносини на теренах Люблінського дистрикту загострилися у вересні 1943 р. Кількість українців, які тут загинули від рук «не-німців» (цілком певно, тоді уже переважно з ініціативи польських підпільних формувань), зростає більш ніж наполовину – до 69 осіб. Відсоток жертв і далі залишався високим у Замостівському (12 осіб; 17,4% загальної кількості жертв цього місяця) і Холмському (14 осіб; 20,3%) повітах, проте майже половина усіх смертельних випадків (33 особи; 47,8%) припали на Грубешівський повіт. Цю географію вбивств зазвичай пояснюють припливом на ці терени значної кількості втілих поляків із Волині (в 1943 р. тільки до Грубешівського повіту їх прибуло понад 10 тис., а всього на теренах Люблінського дистрикту їх налічувалося бл. 24 тис.¹⁰⁰), що призвело до посилення антиукраїнських настроїв¹⁰¹. Не заперечуючи такого пояснення, варто відзначити певні його хиби: найбільший приплив біженців спостерігався в північних гмінах Грубешівського повіту (де більшість мешканців становили поляки), натомість більшість убивств українців трапилося в південних гмінах (із переважаючим українським населенням). Крім того, в повітах із подібним припливом польської людуності з Волині (Холмському та Замостівському) загинуло загалом 26 осіб, а отже, менше, ніж в Грубешівському (33 убитих) – цей факт свідчить про те, що зростання кількості убивств українців мало й інші причини. Здається, що однією з них був наказ ген. Тадеуша Коморовського («Бора») від 4 серпня 1943 р. про збройну помсту за німецькі паціфікації на Люблінщині, а також за репресії в інших районах Генеральної губернії. Деякі історики вважають, що цей наказ (а також інші директиви ген. Коморовського, наприклад, за листопад 1943 р.) в конспіративних «низах» зрозуміли дуже

¹⁰⁰ Leon Popek. Uchodźcy z Wołynia w latach 1943–1944 w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie // *Rocznik Historyczno-Archiwalny* 10 (1995) 181. Див. також: Janina Kielboń. Napływ Polaków zza Bugu do dystryktu lubelskiego w latach 1943–1944 (ustalenia liczbowe) // *Zeszyty Majdanka* 13 (1991) 29–48.

¹⁰¹ Це явище, зрештою, підтверджують також українські документи. «Наприкінці вересня з'явилися в Любліні і в терені польські листівки із закликами до польської молоді вступати до лав “месників за кривди волинських поляків”, – йшлося в одному з документів УЦК. – Під їх впливом постали більші озброєні банди і почали мордувати безборонних українських селян. В день 1 жовтня банда силою близько 200 осіб напала на село Пасіка, спалила понад 30 господарств, забила 10 і тяжко ранила 8 українців [ці дані неточні, за моїми підрахунками того дня у селі загинули 14 осіб, кількості поранених підтвердити не вдалося. – І. Г.]. Безпосередньо після цього нападу з'явилися в терені польські листівки, що закінчувалися словами: “Гілки в такий спосіб можна переконати гайдамаків, що тут польська земля і що для них немає тут місця”. Польський терор викликав реакцію холмських українців. [Уночі] з 8 на 9 жовтня в гміні Хоробрів [...] забито понад 20 поляків» (ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 132, Вісті з Грубешівщини, 13.X.1943 р., арк. 24).

широко, таким чином він легітимізував дії польського підпілля упродовж кількох найближчих місяців¹⁰².

Вищезначена тенденція збереглася (ба навіть стала ще виразнішою) наступного місяця. У жовтні на теренах Люблінського дистрикту від рук «не-німців» загинуло 108 українців (серед них двоє стали, ймовірно, жертвами кримінального нападу) – переважна більшість у Грубешівському повіті (62 особи; 57,4%), дещо менше у Замостівському (17 осіб; 15,7%) та Білгорайському (13 осіб; 12%) повітах. Щонайменше 85 осіб були убиті польським підпіллям. До операцій польських партизанів, які завдали найбільше втрат, слід зарахувати згадуваний уже напад 1 жовтня підрозділу АК Стефана Квасневського («Віктора») на село Пасіка Грубешівського повіту (14 убитих, у т.ч. три жінки та двоє дітей), напад у ніч проти 22 жовтня підрозділу БХ Станіслава Басая («Рися») на Мірче того самого повіту (29 убитих і один поранений, серед загиблих було 12 жінок і одна дитина¹⁰³) і напад 27 жовтня загону АК Юзефа Смеха («Цьонга») на Молодятичі в тому самому повіті (15 убитих, один смертельно поранений і одна поранена жінка; тоді загинуло п'ять жінок і четверо дітей). Загалом серед загиблих були, зокрема: працівник УДК, двоє мужів довір'я УДК, вїйт і троє інших гмінних службовців, трох солтисів і заступник солтиса, священник, дружина православною священника і два дяки, вчитель, 14 українських поліцейських на німецькій службі¹⁰⁴ та 59 селян.

Листопад 1943 р. приніс деяке зменшення кількості жертв; тоді зафіксовано лише 32 випадки смерті від рук «не-німців», з яких понад половина вбивств (18 жертв; 56,3%) припала на Грубешівський повіт. Слід зазначити, що тут ми маємо справу не з однією великою атакою, а окремими засідками

¹⁰² Див.: Ігор Ілюшин. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939–1945 рр.) // *Український історичний журнал* 3 (2002) 96; I. Piuszyn. *UPA i AK – konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945)*. Warszawa 2009, с. 147; G. Motyka. *Od rzezi wołyńskiej do Akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. Kraków 2011, с. 293; M. Zajaczkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 246 і наст.

¹⁰³ Варто зазначити, що майже усі жертви були переселенцями із Зубович Замостівського повіту. Це, зрештою, підтверджують деякі спогади. «До [кінця] 1942 року всіх мешканців Зубович переселено до села Мірче, виселивши з нього польське населення, – згадував, скажімо, один із тогочасних мешканців цього населеного пункту. – В нашому селі поселили румунських німців. А восени 1943 року польські банди спалили Мірче. Від рук бандитів загинуло кількадесят осіб» (*Обереги пам'яті*, с. 232 – спогади Романа Кутаса). Цей приклад ілюструє наступну проблему, яку слід враховувати, пишучи про жертви польсько-українського конфлікту на Люблінщині: треба не лише точно окреслювати дату події, але й локалізувати її в географічному просторі, тимчасом інформація про це в різних джерелах може відрізнятися.

¹⁰⁴ У т.ч. 12 на посту в Луковій, що був атакований і спалений АК у ніч проти 24 жовтня 1943 р.

чи стратами в кількох селах, і в цих випадках гинуло від одної до чотирьох осіб. Серед жертв у Грубешівському повіті – п'ятеро українських поліцейських та двоє українських вахманів СС, яких убили в Грабівці та М'ячині. І в цих випадках винуватцями, ймовірно, були переважно учасники польського підпілля, але досі вдалося підтвердити – за винятком згаданих поліцейських і вахманів – лише три такі випадки (один вбитий і один смертельно поранений в Майдані Сопітському Замостівського повіту і один вбитий у Стайному Холмського повіту; винуватцями цих страт були партизани БХ). Інші випадки чекають на уточнення.

Натомість, у грудні 1943 р. знову спостерігається збільшення кількості українських жертв (104 загиблих від рук «не-німців»). Окрім численних замахів, від яких у окремих населених пунктах гинуло від однієї до кількох осіб, тоді також відбувалися великі операції, внаслідок яких смерті зазнало від кільканадцяти до понад двадцяти осіб. До них належить напад уночі проти 11 грудня невідомої групи (можливо, загону БХ?) на Стайне Холмського повіту (дев'ятеро загиблих, у т.ч. шість жінок та одна дитина), напад 19 грудня «БХ із Заборців і Богутич» на Пересоловичі Грубешівського повіту (22 убитих і вісім поранених; загинули дві жінки) та часткове спалення Модрина того самого повіту 24 грудня – у надвечір'я Різдва за григоріанським календарем – вчинене підрозділом Станіслава Басая («Рися») (22 загиблих та одна поранена жінка; серед смертельних жертв одна дитина).

Додаючи до кількості осіб української національності, убитих «не-німцями» на теренах Люблінського дистрикту упродовж перших п'яти місяців 1943 р. (222 прізвища), жертв періоду червня–грудня (394 особи), ми отримуємо список із 616 жертв. Однак це не остаточні дані. Адже в електронній базі даних фігурує ще 129 прізвищ осіб, про яких відомо, що вони загинули цього року, але відсутня точна дата смерті, ба навіть не відомий місяць¹⁰⁵. Разом це дає 745 осіб (14,4% усіх записів у електронній базі даних). Переважна більшість із них походила з Грубешівського та Замостівського повітів: з першого – 352, з другого – 149 осіб. На жаль, у значній кількості випадків не вдалося визначити беззаперечних винуватців. Хоч, звичайно, це переважно польське підпілля (цей факт підтверджено щодо 312 прізвищ (41,9% жертв «не-німців»), не рахуючи п'ятьох осіб, убитих комуністичними партизанами (див. табл. № 8)). Специфікація решти 428 прізвищ потребує подальших досліджень, хоч важко собі уявити, щоб переважна більшість цих жертв загинули від дій комуністичних угруповань

¹⁰⁵ Найбільше жертв зафіксовано у Замостівському (44 прізвища, хоча дві особи у двох випадках, ймовірно, стали жертвами звичайного грабїжницького нападу), Грубешівському (42 прізвища), Красноставському (18 прізвищ) і Холмському (11 прізвищ) повітах.

чи грабіжницьких банд; набагато ймовірніше, що винуватцями там були польські партизани.

За цей же період, тобто упродовж 1943 р., від рук німецьких формувань і підпорядкованої німцям польської та української поліції на теренах Люблінського дистрикту загинуло щонайменше 127 українців (див. табл. № 7). Більшість із них (95 осіб) втратили життя (про це йшлося вище) упродовж перших п'яти місяців. Кількість жертв у наступні періоди невелика (восьмеро у червні, двоє у липні, троє у вересні та троє в листопаді, у 16 випадках місяць встановити не вдалося). Це пояснюється, з одного боку, частковою відмовою німців від осадницьких планів у Люблінському дистрикті, а також – мабуть, навіть ще більшою мірою – зростанням у той час активності підпілля та описаною вище ескалацією польсько-українського конфлікту. Подібно виглядала ситуація у випадку осіб української національності, заарештованих у той час. Упродовж усього 1943 р. ми маємо загалом 216 прізвищ (див. табл. № 9), причому аж 186 жертв (86,1%) припадає на першу половину року. Характерною особливістю цих арештів є те, що вони фактично збігаються з кількома великими операціями, які проводилися в різних населених пунктах. У Білопідляському повіті йдеться про Калилів (лютий 1943 р.; 11 осіб), в Холмському повіті – про Вирики та присілки цього села (22 березня 1943 р.; 17 осіб) і Загайки та прилеглу колонію з тією самою назвою (30 травня 1943 року, разом 22 особи), а в Замостівському повіті – головним чином про: Мазіли (7 січня 1943 р.; 10 осіб), Ратичів (18 січня; дев'ять осіб), Типин (19 січня; 13 осіб) і Шевню (червень 1943 р.; 13 осіб). З-поміж усіх заарештованих принаймні 125 осіб потрапили до концентраційних таборів, де не менше 22 особи загинули.

З настанням нового року ситуація на якийсь час заспокоїлася, зменшилася кількість жертв серед українців: у січні – всього 39 осіб; серед них аж 12 трапилися у раніше порівняно «спокійному» Красницькому повіті, натомість 11 – у Холмському повіті (див. табл. № 10). Тільки дві особи були вбиті німцями. Однак виявилось, що це була тиша перед бурєю, якою стали трагічні події наступних місяців. Прологом до них послужив уже лютий 1944 р., коли на теренах Люблінського дистрикту було зафіксовано аж 174 вбивства осіб української національності, і одна особа була поранена. Восьмеро з них загинули від рук німців: шістьох селян застрелили жандарми в Ганні Білопідляського повіту, двох вояків дивізії СС «Галичина» розстріляли в Тарногороді Білгорайського повіту. З-поміж решти 166 осіб найбільше загинуло в Грубешівському (108 прізвищ; 65,1%) і Холмському (47 прізвищ; 28,3%) повітах. У першому більшість жертв, схоже, полягли унаслідок дій згадуваного вже вище загону БХ Станіслава Басая («Рися»). Це його партизани у відповідь на український напад на Пригоріле Грубе-

шівського повіту 2 лютого наступного дня, 3 лютого (за іншими, менш надійними джерелами, в ніч проти 9 лютого), частково спалили Малків і його колонію (тоді загинуло 37 осіб, у т.ч. шестеро жінок та троє дітей), а через кілька днів, 11 або 12 лютого напали на Верешин, де якраз відбувалося весілля українського поліцейського на німецькій службі. Окрім нареченого, тоді було застрелено 12 учасників весілля, в т.ч. четверо жінок (не рахуючи кількох німців)¹⁰⁶. У ніч проти 18 лютого партизани з БХ вчинили черговий напад на ще віцілілу українську частину згадуваного села Пригоріле (загинуло восьмеро осіб, прізвища яких невідомі). Натомість грубешівським підрозділам АК слід приписати дві засідки на українських поліцейських на німецькій службі (15 лютого між Верешином і Потуржином та 28 лютого в Пелаках); усього в них загинуло дев'ятеро українців. На теренах Холмського повіту безсумнівно найтрагічнішою тоді подією стало вбивство в ніч проти 8 лютого (в польській літературі фігурує дата 2 лютого) сімох українських родин у Волі Жулинській. Тоді загинуло 26 осіб, у т.ч. дев'яти жінок і шестеро дітей. Невідомо, хто був винуватцем, – не виключено, що якась місцева польська неорганізована група¹⁰⁷. Загалом на карб польського підпілля цього місяця можна покласти 69 смертельних жертв. Питання про винуватців загибелі 97 інших жертв «не-німців» залишається відкритим. Воно важливе, адже тоді на терени Люблінського дистрикту дісталися радянські партизанські загони, які мали здійснювати підривну діяльність на заплілі фронті. Ясна річ, що провина за певну кількість загиблих у цей період лежить на членах цих формувань. Однак щоб докладно відповісти на це питання, необхідні подальші дослідження. Слід зазначити, що серед лютневих українських жертв було щонайменше 10 членів українського підпілля, які були вбиті під час сутичок із польськими партизанами 11 лютого в Ласкові (дві особи) і Шиховичах (три особи) та 27 лютого в Малкові (три особи) і колонії Гурка (дві особи).

Як уже згадувалося, в історичній дискусії довкола Люблінщини досі особливе місце посідає операція польського підпілля весни 1944 р. («грубешівська революція»). Нині найбільше суперечок породжує, може, не так її

¹⁰⁶ В українській мемуаристиці цю подію називають «розстріляним весіллям», див.: *Кров українська, кров польська*, с. 120–121 – спогади Ніни Гурської-Климчук; *Обереги пам'яті*, с. 196–197 – спогади Володимира Грисюка.

¹⁰⁷ Іноді згадують про те, що подальшу різню зупинив Юзеф Задура («Орель») – місцевий командир АК, що винуватцями злочину були поляки з довколишніх сіл, а приводом для нападу могла послужити національність і православна конфесія жертв, див.: Z. Kalinowski. *Pogromy i rasyfikacje w gminie Rejowiec*, машинопис (docplayer.pl). Це питання вимагає подальших досліджень і архівних пошуків.

перебіг (найточніше його відтворив Маріуш Зайончковський¹⁰⁸), як радше причина та фактична кількість українських жертв. У польській історіографії без застережень повторюється теза, що тогочасні дії польського підпілля випередили заплановане ОУН-Б перенесення антипольської акції з Галичини на Люблінщину (це начебто підтвердили здобуті в Шиховичах документи місцевих структур ОУН-Б, що містили навіть дату нападу: 16 березня). Першим таку послідовність подій запропонував Єжи Маркевич, а відтак цю гіпотезу повторила низка дослідників¹⁰⁹. Цю версію підважує той факт, що досі не знайдено жодного документа (оригіналу чи копії), захопленого в оунівському архіві. Натомість її підтверджує факт прибуття на терени Люблінського дистрикту перших загонів УПА з Волині та Східної Галичини. Отож, не відкидаючи згаданих вище припущень, можна розглянути й іншу інтерпретацію подій, яку запропонував уже цитований тут Анджей Леон Сова. Дії польського підпілля він пов'язав не зі спонтанним відрухом оборони чи помсти, а з воєнним плануванням АК і початком операції «Буря», яку здійснювало польське підпілля на Волині. Тут ідеться про концентрацію сил 27-ї Волинської піхотної дивізії АК і підготовку до наближення фронту. Цей дослідник писав: «У рамках очищення терену від УПА загопи АК провели між 11 січня і 18 березня 1944 р. [в околицях Володимира-Волинського] шістнадцять значних бойових заходів. [...] Ймовірно, що з цими заходами була пов'язана і велика антиукраїнська операція, котра тривала на Люблінщині від 9 березня 1944 р. В її рамках в околицях Томашова-Любельського було знищено щонайменше 49 українських сіл, убито від 1385 до 2500 їхніх мешканців, серед яких були жінки і діти. Не виключено, що одна з цілей цієї операції, окрім знищення українського населення, полягала в тому, щоб відтягнути з Волині підрозділи УПА і таким чином дати більше можливостей діяти там підрозділам АК»¹¹⁰. На користь цієї гіпотези може свідчити той факт, що тогочасний командир Грубешівського округу АК пор. Мар'ян Голембевський («Ірка») ще в 1942 р. (після того, як його перекинули з Англії до Польщі, де він став керівником Кедиву Замостівського інспекторату) брав участь у розробці плану загального пов-

¹⁰⁸ M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 282–308.

¹⁰⁹ Jerzy Markiewicz. *Partyzancki kraj*. Lublin 1980, с. 145; G. Motyka. *Tak było w Bieszczadach*, с. 187; M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 286–287. Там також подальша література. Можливо, за джерело інформації Маркевич мав неодноразово цитовані тут спогади Стефана Квасневського (S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 58). Проте це лише гіпотеза.

¹¹⁰ A. L. Sowa. *Kto wydał wyrok na miasto? Planu operacyjne ZWZ-AK (1940–1944) i sposoby ich realizacji*. Kraków 2016, с. 225. На такий перебіг подій цей автор уже натякнув у одній зі своїх попередніх книжок, наголошуючи, що рішення провести таку значну операцію мусило бути ухвалене принаймні на рівні командування Люблінського округу АК (його ж. *Stosunki polsko-ukraińskie*, с. 256–257).

стання і був призначений у рамках цього плану командувачем удару власне в напрямку Володимира-Волинського¹¹¹. Цей сюжет, однак, слід було б ще докладно дослідити.

Незалежно від того, якими були справжні причини операції польського підпілля, фактом є те, що 10 березня підрозділи АК і БХ завдали удару в Грубешівському повіті: спершу, ймовірно, в напрямку Сагриня (в повідомленні одного з українських мешканців села йдеться про те, що напад на Турковичі начебто почався на кілька годин раніше, вже пізно увечері 9 березня¹¹², проте до цієї інформації слід підходити з обережністю), а відтак у напрямку кількох інших населених пунктів, зокрема на Ласків, М'яжке, Модринь, Ріплін, Шиховичі. У відомих дослідникам українських свідченнях – і тих, які були зафіксовані незабаром після описуваних подій, і зібраних згодом¹¹³ – йдеться про те, що напад був несподіваним, а нападники не щадили цивільного населення і не брали полонених. Про це йдеться і в частині польських свідчень. Один із партизанів БХ писав у спогадах, опублікованих після війни на Заході (під псевдонімом): «[Упійманого] українця „Шакал” і кілька його помічників роздягнули до кальсонів і заходилися бити палицями. Спочатку били його по ступнях ніг. Били доти, поки шкіра не почала сходити клаптями, а тіло відпадати куснями. Потім заходилися бити у грудну клітку, щоб поламати ребра. „Шакал” був виразно знервований і виказував дедалі більшу охоту завдати бранцеві якомога більше болю. Однак жертва уперто мовчала. Незабаром українець уже не міг промовити й слова, навіть якби хотів. „Шакал” вклав його пальці у важкі сталеві двері й рвучко зачинив їх, ламаючи пальці жертви, які луснули з глухим тріском. „Шакал” уже сильно спітнів і тепер товк пальці важким залізним прутком. Він намагався відрубати їх якомога меншою кількістю ударів. Три перші пальці відпали порівняно легко. Залишився найменший, який теліпався на двох останніх сухожилках і вперто не хотів відпасти, а це ще більше розлютило ката. [...] Спочатку жертва кричала щосили, але поступово її крик слабшав, поки не перейшов у тихий зойк, тіло стрясали раптові судоми, і після кожного удару „Шакала” чоловік хрипко скрикував. [...] Врешті-решт обличчя чоловіка перетворилося на суцільне криваве

¹¹¹ J. Dudek. *Marian Gołębiowski*, с. 118. Див. також: «*Bo mnie tylko wolność interesuje...*». *Wywiad-rzeka z Marianem Gołębiowskim* (Nowy Jork, listopad 1988 – czerwiec 1989) / інтерв'ю провів D. Balcerzyk, вступ і опрацювання J. Dudek. Lublin 2011, с. 218–219.

¹¹² *Депортації*, т. 3, с. 232 – спогади Павла Козловського.

¹¹³ Окрім спогадів, зібраних багато років опісля, – яким, отже, неминуче притаманний суб'єктивізм, зумовлений віддаленістю описуваних подій, – у різних архівах збереглося кілька десятків свідчень, зібраних «по гарячих слідах», що їх записали працівники УДК в Грубешові від свідків, які вціліли під час різанини в окремих селах.

місиво, його грудна клітка запалася, проте він все ще слабо зойкав, коли „Шакал” поволік його за ноги до драбини, скинув униз і потяг за стодолу, щоб прикінчити там багнетом»¹¹⁴. Характер дій, зрештою, не приховував і часто тут цитований Стефан Квасневський («Віктор»), який, мабуть, був безпосереднім ініціатором цієї операції (що не суперечить гіпотезі про її зв'язок із діяльністю АК на Волині). Багато років по тому він згадував: «Я вважав необхідними радикальні заходи у формі жорстоких дій, щоб змусити українців відмовитися від кровожерної політики супроти польського населення [...], тож переказав комендантові округу [Мар'яну Голембевському] („Стерові”), що планую **збройну операцію з елементами особливої жорстокості** [виділення моє. – І. Г.] на українські скупчення (Сагринь, Шиховичі, Ласків), які є базами для збройних вилазок на польські села»¹¹⁵. Про масштаб операції та її фактичний перебіг свідчать також втрати серед українців 10 березня 1944 р. Зібрані дані показують, що тільки упродовж того одного дня (включно з жертвами із вищезгаданих Туркович) загинуло щонайменше 1264 особи (24,6% усіх прізвищ, зібраних в електронній базі даних), а ще восьмеро були поранені (в т.ч. чотири особи – смертельно; встановлена кількість поранених, звичайно ж, неповна). Переважна більшість із них були селянами, а серед жертв є аж 502 жінки (495 убитих, четверо смертельно поранених і троє поранених) і 292 дітей (291 дитина убита і одна поранена).

Своєрідним символом цих подій в українській пам'яті є Сагринь. Деякі польські автори (в т.ч. учасники операції) применшують трагізм цієї події. Про спалення села і вбивство його мешканців вони пишуть як про сутичку з українськими поліцейськими на німецькій службі та членами української самооборони, внаслідок чого випадково загинули певна кількість мирних жителів¹¹⁶. Інші дослідники не заперечують, що це був злочин проти українських цивільних осіб, проте оцінюють число жертв у бл. 230 осіб¹¹⁷. Натомість в українській літературі часто бачимо тенденцію перебільшувати кількість убитих навіть до 1200 осіб і вище. Точних даних у випадку Сагрині, мабуть, ніколи не вдасться визначити, адже у цьому порівняно великому селі з постом української поліції на німецькій службі¹¹⁸ (у перші

¹¹⁴ Waldemar Lotnik [псевдонім]. *Nine Lives. Ethnic Conflict in the Polish-Ukrainian Borderlands*. London 1999, с. 71.

¹¹⁵ S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 52.

¹¹⁶ Див. зокрема: Benedykt Józefko. *Chełmszczyzna – niezapomniane dzieje // Przed akcją «Wiśła» był Wołyń* / ред. W. Filar. Warszawa 1997, с. 98.

¹¹⁷ Див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 302.

¹¹⁸ Гіпотезу Маріуша Зайончковського про те, що українські поліцейські недовго оборонялися поза будівлею відділку і що, либонь, більшість із них прорвалися із села, перш ніж

три роки війни там був пост польської поліції), окрім постійних мешканців і дуже численної групи переселенців із Замостівщини, щоночі шукали притулку селяни з навколишніх сіл. Тож не дивно, що персоналії усіх жертв у тогочасних реаліях годі було установити. Сьогодні це тим більше неможливо. Ці труднощі добре ілюструє випадок загиблої тоді сорокарічної Ксені Парош: її прізвище тричі (двічі у перекрученій формі) фігурує на встановленому тепер у Сагрині пам'ятнику, а на місцевому кладовищі є дві її могили (ймовірно, була помилково ідентифікована інша жертва)¹¹⁹.

Загалом вдалося ustalити, що 10 березня 1944 р. в Сагрині та її кількох сусідніх колоніях було вбито щонайменше 606 осіб (в т.ч. не менше шести осіб польської національності¹²⁰), четверо були смертельно поранені, четверо отримали поранення (остання кількість, безумовно, занижена). Серед загиблих осіб, яких вдалося встановити, була 231 жінка (227 убитих і четверо смертельно поранених) і 151 дитина, що в підсумку дає понад половину всіх жертв. Не вдалося встановити статі та віку у випадку однієї сім'ї з п'яти осіб. Значну частину вбитих становили згадані вище переселенці із Замостівського повіту, виселені з рідних сіл у 1943 р. Вдалося встановити 103 таких прізвища, і це, звісно, не остаточне число¹²¹. Крім того, в Сагрині загинула точно не визначена кількість мешканців сусідніх сіл Грубешівського повіту. Встановлено усього 18 прізвищ (з Конюхів, Ласкова, М'ягкого і Модрині), і звичайно, це не остаточне число. У майбутньому його слід буде уточнити. Втрати на польському боці того дня становили одного убитого (не рахуючи застреленого власним командиром за непокору) і кілька поранених.

його повністю оточили (M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 297–298), підтверджують також, хоча й у дуже деформованому вигляді, деякі інші українські спогади, що не потрапили в поле зору люблінського історика. «За наказом ціла та банда [йдеться про підрозділи АК. – І. Г.] побігла до Сагриня, бо там містилася німецька комендатура [точніше, пост української поліції на німецькій службі. – І. Г.]. Німці, відстрілюючись, **утекли** [виділення мое. – І. Г.] до Грубешова, а [поляки] оточили село і знищили», – писав, скажімо, один із тогочасних свідків подій (Олександр Боровик, Андрій Боровик. *Трагедія Холмищини. До 60-річчя Холмських подій (статті, спогади, документи)*. Рівне 2007, с. 67 – спогади Юрія Загайчука).

¹¹⁹ Без сумніву, ідеться про ту саму особу, оскільки дата народження ідентична.

¹²⁰ Йдеться про чотирьох осіб з родини Огоновських і двох – з родини Блашуків (відповідно до прийнятого нами «національного» критерію, їх не враховано при подальших обчисленнях). Інформація про національність цих жертв міститься і в документах УЦК, і в спогадах українських мешканців села. Про ставлення польських партизанів до поляків, яких вони спіткали в Сагрині, писав Маріуш Зайончковський, див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 296.

¹²¹ З ustalених досі даних відомо, що найбільше жертв походило з таких населених пунктів: Чесники – вісім убитих, Невирків – 41 особа убита і одна поранена, Пасіка – 31 особа убита; Рудка – 20 убитих і одна поранена.

Наведена вище кількість смертей відповідає першим звітам 1944 р. про осіб, які загинули в Сагрині. «Парафія мала понад 300 чисел (господарств), то всього згоріло 280... Родовитих сагриняків вже похоронено 202, а населених до Сагриня біля 300. Крім того до Сагриня з'їздилися на ніч задля безпеки люди з М'якого, Пасіки, Терєбіня, Модрина, Майдану[-Сопіцького], так що кожної ночі Сагринь був вже чужинцями переповнений. Кільки їх згнуло, ще не знати... Загально в Сагрині загинуло 600–700 людей... Всі родовиті сагриняни є вже похоронені, крім кількох родин, котрі в цілості зістали поляками вимордовані, як рівнож переселенці й чужинці. Деяке число вже закопали там, де вони були побиті, і то крадькома, бо бояться, щоб поляки не вимордували ще й тих, хто хоронять, як це зробили у М'якім, де на другий день повбивали тих, що вернули до села». Так писав через тиждень після бійни вцілілий у ній парох православної парафії в Сагрині о. Михайло Скаб¹²². Важко не погодитися з Анджеєм Л. Совою, який так прокоментував ці події: «Польська операція була спланована таким чином, щоб завдати українцям у Сагрині якомога більших втрат. Бо тільки так можна пояснити те, що план операції, по суті, мав за мету завдати українцям втекти з села»¹²³. Отож з повним правом можна стверджувати, що це був не тільки найбільший злочин, вчинений польськими партизанами під час тодішнього польсько-українського конфлікту, а й в усій історії польського підпілля під час Другої світової війни.

У наступні дні польська операція тривала в інших селах Грубешівського повіту. Зокрема, 11 березня було скоєно напад на Андріївку (32 убитих, в т. ч. семеро жінок і 12 дітей), 13 березня на Крилів (12 убитих, в т. ч. три жінки і троє дітей) і знову на Модринь (26 убитих, в т. ч. 12 жінок і одна дитина), 18 березня на Жабче (23 убитих, в т. ч. 11 жінок і двоє дітей), 21 березня на Берєсть (235 убитих, одна особа смертельно поранена і три поранені, серед убитих 104 жінки і 50 дітей) і Верешин (37 убитих, в т. ч. 19 жінок і двоє дітей), натомість 22 березня – на Ліски (62 убитих, у т. ч. принаймні 16 жінок та дев'ятеро дітей). У сумі, як впливає з українських джерел, під час цієї операції польське підпілля спалило в Грубешівському повіті (повністю або частково) не менше ніж 35 населених пунктів¹²⁴. Останньою великою операцією польського підпілля в цьому повіті, в результаті якої

¹²² LAC, VKF, Box 25, File 17, Витяг зі звіту пароха православної парафії в Сагрині о. Михайла Скаба в справі знищення села, 18.III.1944 р., б.п.

¹²³ A. L. Sowa. *Stosunki polsko-ukraińskie*, с. 255.

¹²⁴ АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 5, Спис знищених сіл польськими бандами (акція польських банд від 10 березня до 5 квітня 1944 р.), 5.V.1944 р., б.п. (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avr.org.ua, переглянуто 5.X.2016 р.); LAC, VKF, Box 25, File 16, Verzeichnis der von den polnischen Banden verbrannten ukrainischen Dörfern im Kreise Hrubieszow, [1944 p.], б.п.

загинула значна кількість цивільних українців, слід вважати напад на Новосілки 2 квітня 1944 р. Досі не ідентифікований підрозділ замордував тоді щонайменше 148 осіб (в т.ч. 68 жінок і 18 дітей)¹²⁵. Загалом від 9–10 березня до 2 квітня 1944 р. на теренах самого лиш Грубешівського повіту від рук «не-німців» загинуло щонайменше 1969 осіб української національності (38,1 % усіх записів з електронної бази даних), в т.ч. не менше ніж 769 жінок та 348 дітей. Шестеро осіб були смертельно поранені. Лише один українець загинув від рук українського підпілля. Цифри будуть дещо інакші, якщо взяти до уваги всю територію дистрикту. Кількість смертельно поранених осіб залишиться тоді незмінною, а от кількість убитих зросте до 2073 осіб. Масштаби українських втрат будуть ще більшими, якщо ми врахуємо дані повністю за два місяці (березень і квітень) 1944 р. До такого висновку схиляє бодай те, що у випадку частини жертв день загибелі не встановлений, а є лише рік і місяць. Підсумувавши дані з усього дистрикту, ми отримаємо такі результати: убитих – 2343 особи (в т.ч. 874 жінки і 433 дітей), смертельно поранених – сім осіб, поранених – вісім осіб. Остання цифра, безумовно, занижена. Не всі українці загинули внаслідок операції польського підпілля. Від вищенаведених цифр слід відняти 51 особу, яка загинула від рук українського підпілля (боївки ОУН-Б і підрозділів УПА) і 64 жертви німців і підлеглих їм формувань. Отож, віднявши від загального числа отих 115 прізвищ, ми отримаємо 2228 смертельних жертв. Принагідно можна зазначити, що наведені цифри збігаються з даними цитованого вище Анджея Л. Сиви. Серед убитих дорослих переважали селяни (мабуть, понад 80 %), хоча можна відзначити, що тоді загинуло також шестеро священиків (п'ять православних і один греко-католицький), шестеро українських поліцейських на німецькій службі і не менше семи партизанів УПА. Ці розрахунки не включають вищезгадану групу з 392 жертв, про яких відомо, що вони потерпіли в 1944 р., але немає точно встановленої дати. Схоже, що це число – 2228 – слід розглядати як мінімальне.

Як уже згадувалося вище, польська історіографія неоднозначно описує ці події. Частина істориків, які займаються цією тематикою, визнає, що під час березневої операції гинули українські цивільні особи, «**в тому числі жінки та діти** [тут і далі виділення моє. – І. Г.]¹²⁶. Проте цієї останньої констатації, мабуть, недостатньо. Аналіз даних щодо сіл, які тоді постраждали найбільше (в т.ч. Бересть, Ласків, М'яжке, Сагринь, Шиховичі),

¹²⁵ Атака на Новосілки, ймовірно, відбувалася у двох фазах. Через обмеження на обсяг цього тексту нема змоги докладно представити перебіг цієї події.

¹²⁶ Див.: А. Л. Sowa. *Kto wydał wyrok na miasto?*, с. 225; М. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 295.

дозволяє стверджувати, що в цих селах загинули **переважно** жінки і діти, а значну частину убитих чоловіків належить зарахувати до вікової групи осіб, старших 50 років. Отож убивали тих, які з різних причин не встигли чи не змогли втекти або сховатися в безпечному місці, або сподівалися, що з огляду на вік чи стать їх пощадять. Цього не сталося: єдиним критерієм, яким тоді керувалися нападники, була національна приналежність, а операції в окремих селах проводилися таким чином, щоб завдати якомога більше втрат. Тому, на мій погляд, ці події виходять за рамки найчастіше уживаної для них назви – «відплатна операція», – яку в цьому контексті слід вважати евфемізмом¹²⁷.

Найбільшим злочином того часу проти українського цивільного населення, відповідальність за який лежить на німцях, була пацифікація села Смолігів у Грубешівському повіті 27 березня 1944 р. Німецька жандармерія перебила мешканців села за підтримку вояків Українського легіону самооборони. Загибло понад 200 осіб¹²⁸, у т.ч. 58 українців (серед них були 21 жінка та 10 дітей). Загалом від рук німців у березні 1944 р. на теренах Люблінського дистрикту загинула 61 особа українського походження. Однак це число, ймовірно, неповне та вимагає подальших архівних пошуків.

Як уже згадувалося, найменше ми знаємо про українські жертви останнього періоду німецької окупації. Звичайно, тоді вже не було таких масових убивств, як раніше, коли від рук поляків гинуло багато українців. Це можна пояснити тим, що основна увага перенеслася на регулярні бої між підрозділами польського та українського підпілля, що тривали до початку липня 1944 р. Однак це не означає, що в той час там не було українських цивільних жертв. Зовсім навпаки. Упродовж останніх трьох місяців німецької окупації на теренах Люблінського дистрикту загинуло щонайменше 234 особи української національності (4,5% всіх записів у електронній базі даних), в т.ч. 92 – в травні, 140 – у червні і двоє в липні; немає сумніву, що дані за останній місяць неповні. Серед смертельних жертв було щонайменше 74 жінки та 25 дітей. Тільки дві особи загинули від рук німців, ще три були вбиті українським націоналістичним підпіллям (до того ж, один партизан УПА загинув, випадково застрелений товаришем). Кількість жертв, що постраждали від рук німців за цей період, безумовно, далеко

¹²⁷ Цікаво, що ймовірно вже в 1944 р. у командуванні люблінської АК думки докола цього питання розділилися, позаяк злочини пор. Мар'яна Голембевського дехто кваліфікував як геноцид, див.: S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 61; M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 307.

¹²⁸ Marcin Majewski. *Przyczynek do wojennych dziejów Ukraińskiego Legionu Samoobrony 1943–1945 // Pamięć i Sprawiedliwość* 4 (2005) 309. Там також вказана подальша література.

не повна. Тут не враховано, скажімо, українських жертв пацифікацій, проведених у червні 1944 р. в рамках операцій «Буревій I» («Sturmwind I») і «Буревій II» («Sturmwind II»); однак це питання потребує подальшого детального дослідження.

Не буде несподіванкою і констатація, що більшість жертв було зафіксовано в Грубешівському повіті (74 – у травні і 16 – у червні) та Замостівському (12 – у травні, в т.ч. восьмеро загиблих від рук польських партизанів, і 105 – у червні), де, як уже згадувалося, тривали регулярні польсько-українські бої, що іноді супроводжувалися пацифікаціями сіл (до перших днів червня, пізніше ці явища не зафіксовані). Що стосується українських цивільних мешканців, то в Грубешівському повіті найбільше смертельних жертв було в Телятині (4 травня – 19 убитих, в т.ч. вісім жінок і четверо дітей) і Посадові (27 травня – 15 убитих, в т.ч. три жінки, і 1 червня – сім жертв невідомого віку та статі). У Замостівському повіті найбільше українців загинуло внаслідок операції, яку 1 червня 1944 р. провів підрозділ АК під командуванням Тадеуша Недзялковського («Томаша»). Під час цієї операції українці були вбиті, зокрема, в Ратичеві (26 загиблих, у т.ч. шестеро жінок і дев'ятеро дітей), Жерниках (32 загиблих, в т.ч. 17 жінок і одна дитина) та колонії Стенятин (35 загиблих, в т.ч. 14 жінок і семеро дітей). До загальної кількості українців, які зазнали смерті у 1944 р., слід іще додати осіб, про яких невідомий місяць їхньої загибелі. Підсумовуючи цей сюжет, можна ствердити, що в 1944 р. на теренах Люблінського дистрикту було вбито (з урахуванням даних, щодо яких немає остаточної певності) принаймні 3197 осіб української національності (серед них лише 88 осіб загинули від рук німців або підлеглих їм формувань, а 56 були вбиті українським підпіллям).

На жаль, сучасний стан досліджень не дозволяє докладно відтворити особові втрати, яких зазнали українці в Люблінському дистрикті від рук поляків під час польсько-українського конфлікту упродовж усього періоду німецької окупації. Можна спробувати метод вилучення (хоча він хибує значним ризиком помилки), спираючись лише на перевірені дані, зрештою, у більшості випадків цифри можуть тільки зростати. Упродовж усього обговорюваного періоду встановлено 4484 випадки загибелі осіб української національності (4465 убитих і 19 смертельно поранених) – якщо від цього числа ми віднімемо кількість осіб, убитих німцями або підпорядкованими їм формуваннями (541 прізвище), комуністичним підпіллям (сім прізвищ – кількість, безумовно, занижена), українським націоналістичним підпіллям (56 прізвищ, у т.ч. вищезгаданий один нещасний випадок) і чотири жертви кримінальних нападів (дані також, звичайно, неповні), то отримаємо число 3876 осіб. З-поміж них 2221 особа з певністю була вбита польським

підпіллям¹²⁹. Крім того, ми маємо 1655 прізвищ, зазначених, відповідно до прийнятих жорстких правил, в окремій категорії як загиблі від рук «не-німців» (див. табл. № 15). Безсумнівно, переважна більшість останніх також загинула від рук поляків; аж 1149 (69,4%) таких випадків трапилися в 1944 р.; це число включає в себе жертв вищезгаданого нападу 2 квітня неідентифікованого польського підрозділу на Новосілки та частину жертв інших нападів, які трапилися під час «грубешівської революції». Невідомо, скільки осіб з-поміж цих жертв «не-німців» постраждали від рук комуністичних угруповань або звичайних кримінальних банд. Однак, навіть якщо гіпотетично припустити, що таких випадків могло бути від кільканадцяти й навіть до кількадесяти (це єдиний момент, коли в цих міркуваннях ужиті оцінки, а не конкретні цифри), попри все – баланс цивільних жертв польсько-українського конфлікту в Люблінському дистрикті упродовж усього періоду від жовтня 1939 р. до липня 1944 р. з українського боку сягне кількості 3700–3800 осіб. Будь-які подальші усталення (яким передуватимуть архівні пошуки) можуть лише уточнити ці дані.

Прикінцеві зауваги

Представлений аналіз українських втрат на теренах Люблінського дистрикту є (як про це зазначено у заголовку) лише попереднім, заснованим на зібраному досі статистичному матеріалі. Тому іноді замість відповідати на запитання, він формулює нові сумніви. Та все ж можна запропонувати кілька загальних висновків. А саме:

1. Сумарну кількість верифікованих за прізвищами осіб української національності, які загинули на теренах Люблінського дистрикту від польських рук, можна оцінити в 3700–3800 осіб (у переважній більшості цивільних, у т. ч. значна кількість жінок та дітей). Це число настільки значне, що події, які відбувалися на Люблінщині, не слід вважати маргінальними. Їх треба далі досліджувати, а насамперед – продовжувати архівні пошуки.

2. Наведені вище докладні розрахунки дають підстави стверджувати, що тезу про масові злочини, скоєні польською стороною проти українського цивільного населення в Люблінському дистрикті в 1942 р., можна вважати безпідставною. У переважній більшості випадків за смерть цивільних осіб

¹²⁹ Через брак місця оминаю увагою (в даний момент) докладний розгляд, скажімо, такого питання: які конкретно польські підпільні формування застрелили згаданих вище українських поліцейських на німецькій службі (71 особа)? На даний момент встановлено, що 30 загинули від рук партизанів АК, четверо – від БХ, а ще двоє – від НВО. В 31 випадку докладні інформації відсутні. Варто було б також уточнити кількість українців, застрелених на підставі вироків польських підпільних судів.

у той період відповідають німці. Лише подальші ретельні пошуки дадуть змогу встановити, скільки осіб української національності, які тоді були вбиті досі не ідентифікованими злочинцями, могло загинути від рук учасників польського підпілля.

3. Вирішальний вплив на погіршення польсько-українських відносин у Люблінському дистрикті мала німецька переселенська політика, здійснювана в 1942–1943 рр. Вона не тільки призвела до загибелі багатьох тисяч людей і втрати домівок десятками тисяч поляків і українців, але й до того, що тліюча під сподом суперечка переросла у відкрите збройне протистояння.

4. Одним із наслідків зростання напруженості стала діяльність польського підпілля, спрямована проти представників української громади (яких вважали за німецьких колабораціоністів), включно із застосуванням колективної відповідальності до цивільних осіб наприкінці весни та влітку 1943 р. Схоже, що це не пов'язано прямо з перебігом антипольської етнічної чистки, яку здійснювала ОУН-Б на Волині. Про це може свідчити зменшення числа загиблих у наступні літні місяці 1943 р. Окремого аналізу, однак, потребує те, в якій формі інформація про події на Люблінщині потрапляла на сусідню Волинь та до Галичини, в тому числі до місцевого керівництва ОУН-Б, і як її використовували у пропаганді (і під час війни, і після її завершення). Це питання все ще чекає ретельного історика.

5. Прибуття польських біженців з Волині у вересні 1943 р., зростання у зв'язку з цим антиукраїнських настроїв та низка наказів командування АК (зокрема, у серпні 1943 р.) – це основні причини збільшення кількості українських жертв у другій половині того року. Ймовірно також, що лише тоді між подіями на Люблінщині та антипольською операцією ОУН-Б існував причинно-наслідковий зв'язок.

6. Від початку 1944 р. можна спостерігати збільшення кількості українських жертв у Люблінському дистрикті. Цей факт виразно помітно вже в лютому 1944 р. Тільки подальші дослідження та архівні пошуки допоможуть визначити, якою була роль у тих подіях прибулих незадовго перед тим радянських партизанських підрозділів.

7. Зібрані дані дають підстави стверджувати, що особливо в період від березня до початку квітня 1944 р. операції АК і БХ мали набагато бруталніший перебіг, ніж про це йшлося донедавна в польській історіографії. Вони завдали чималих людських втрат (хоча й менших, ніж ті, що зазвичай фігурують в українській літературі). У випадку частини сіл, які тоді зазнали нападу (зокрема сіл Бересть, Ласків, Новосілки, Сагринь, Шиховиці), сама послідовність подій (що мали винищувальний характер), значна кількість жертв і той факт, що значну частину полеглих становили жінки та діти, спонукає розглядати ці події як такі, що виходять далеко за рамки

«відплатної операції», як їх найчастіше називають (я не беруся давати їм юридичну кваліфікацію).

Ясно, що наведені вище дані та їх аналіз не вичерпують теми і є лише вступом до подальшого обговорення. Воно було би пліднішим, якби постали подібні списки й аналіз втрат польського населення, які б враховували та верифікували попередні спроби, із використанням аналогічної методології¹³⁰. Тільки тоді ми отримаємо картину, більш-менш близьку до реальності. Це твердження слід розглядати як заявлене мною пильне дослідницьке завдання. Воно стосується не тільки Люблінського дистрикту, але й польських та українських втрат на всій території польсько-українського конфлікту і під час Другої світової війни, і в перші післявоєнні роки.

Дивлячись на тогочасні події крізь призму жертв, ніколи не слід забувати, що за «сухими» цифрами та статистичними даними завжди криються індивідуальні трагедії та смерть зазвичай абсолютно невинних людей. Саме про них слід пам'ятати передовсім.

¹³⁰ Ідеально було би також встановити прізвища осіб єврейської національності, які були вбиті (а також винуватців їх загибелі) на теренах Люблінського дистрикту, хоч це побажання навряд чи здійсненне бодай з уваги на гігантські масштаби злочину.

Таблиця № 1. Втрати української людності в Люблінському дистрикті в 1939–1944 рр.: розподіл за повітами

Повіт	Убиті	Смертельно поранені	Поранені	Заарештовані		Разом:
				Загалом	В т. ч. померли ¹	
Білопідляський	68	1	6	51	6	126
Білгорайський	111 ²	1	–	5	–	117
Холмський	241	2	3	119	20	365
Грубешівський	3030	12	73	69	22	3184
Красноставський	52	1	2	11	4	66
Красницький	35	–	–	–	–	35
Люблінський	30	–	–	7	4	37
Пулавський	1	–	–	–	–	1
Радинський	22	–	–	–	–	22
Замостівський	856	2	13	324	85	1195
Не встановлений	19	–	4	2	2	25
Разом:	4465	19	101	587	143	5173³

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ Кількість страчених після арешту або померлих у концентраційних таборах і в'язницях. У концентраційних таборах померло 139 осіб; напевно ці дані неповні.

² В т. ч. одна особа померла від стресу.

³ Сума убитих, смертельно поранених, поранених і заарештованих.

Таблиця № 2. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1942 р.: розподіл за повітами й місяцями

Повіт	Місяць												Не відомий	Разом:
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
Білопідляський	–	–	–	–	–	–	1	2	2	2	–	–	1	8
Білгорайський	–	–	–	–	–	–	–	24	–	8 ¹	1	–	2	35
Холмський	7	–	4	–	7	–	–	–	–	–	1	–	12	31
Грубешівський	–	–	–	1	35	1	1	9	5	2	–	1	14	69
Красноставський	–	–	–	–	–	–	–	2	5	–	–	–	–	7
Красницький	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Люблінський	1	–	–	1	–	4	3	5	3	–	–	–	–	17
Пулавський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Радинський	–	–	1	–	1	5	–	–	–	–	–	–	–	7
Замостівський	4	–	–	–	3	27	2	13	5	43	–	54	57	208
Не встановлений	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Разом:	12	–	5	2	46	37	7	55	20	55	2	55	86	382

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа померла від стресу.

Таблиця № 3. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1942 р.: розподіл за місяцями та винуватцями

Винуватці	Місяць													Разом:
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий	
Німецькі формування чи підпорядковані їм підрозділи	4	–	3	1	39 ¹	32	4	50	18	53 ¹	–	53	59	316
Польське підпілля	–	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	2
Комуністичне підпілля	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	2
Інші «не-німці»	8	–	1	1	7	4	1	5	2	2	2	2	27	62
Разом:	12	–	5	2	46	37	7	55	20	55	2	55	86	382

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа, убита польською поліцією на німецькій службі.

Таблиця № 4. Українці, заарештовані в Люблінському дистрикті в 1942 р.: розподіл за повітами й місяцями

Повіт	Місяць													Разом
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий	
Білопідляський	–	–	–	6	–	–	–	–	3	1	–	–	2	12
Білгорайський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5	5
Холмський	–	–	–	–	–	–	1	2	7	7	21	–	3	41
Грубешівський	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	4	–	30	36
Красноставський	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	2	3
Красницький	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Люблінський	–	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	5
Пулавський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Радинський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Замостівський	2	–	3	53	–	4	6	26	40	28	5	–	19	186
Не встановлений	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2
Разом:	3	–	4	59	–	4	7	34	50	36	30	–	63	290

Джерело: Власні обчислення автора.

Таблиця № 5. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1943 р.: розподіл за повітами й місяцями

Повіт	Місяць													Не відомий	Разом:
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
Білопідляський	–	1	1	3	2	3 ¹	3	4	1	3	–	–	8	29	
Білгорайський	9	1	11 ¹	3	2	–	16	2	1	13	5	4	6	73	
Холмський	2	8	2	5	11	6	6	2	14 ¹	9	3	10	12 ¹	90	
Грубешівський	3	9	35 ¹	10	58 ²	10	11	14	33	77 ¹	18	77	52	407	
Красноставський	–	–	–	–	1	–	1	1	1	–	–	2	18 ¹	24	
Красницький	–	–	2	–	2	3	–	–	4	1	1	2	1	16	
Люблінський	–	–	–	–	3	–	–	1	1	1	1	5	–	12	
Пулавський	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
Радинський	–	–	2	–	5	–	–	–	2	2	–	–	1	12	
Замостівський	52	15	12	6	39	2	2	4	13	2	7 ¹	4	47	205	
Не встановлений	1	1	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	3	
Разом:	67	35	65	27	123	24	39	28	72	108	35	104	145	872	

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа, смертельно поранена.

² В т. ч. дві особи, смертельно поранені.

Таблиця № 6. Українці, убиті «не-німцями» в Люблінському дистрикті в 1943 р.

Повіт	Місяць													Не відомий	Разом:
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
Білопідляський	–	1	1	3	2	3 ¹	3	4	1	3 ²	–	–	6	27	
Білгорайський	9	1	3 ¹	3	2	–	16	2	1	13	5	4	6	65	
Холмський	2	7	1	5	11	5	6	2	14 ¹	9	3	10	11 ¹	86	
Грубешівський	3	9	28 ¹	7	57 ³	3	9	14	33	62 ¹	18	77	42	362	
Красноставський	–	–	–	–	1	–	1	1	1	–	–	2	18 ¹	24	
Красницький	–	–	2	–	2	3	–	–	4	1	1	2	1	16	
Люблінський	–	–	–	–	3	–	–	1	1	1	1	5	–	12	
Пулавський	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
Радинський	–	–	2	–	5	–	–	–	–	2	–	–	1	10	
Замостівський	1	2	2	6	39	2	2	4	12	17	4 ¹	4	44 ⁴	139	
Не встановлений	1	1	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	3	
Разом:	16	21	39	24	122	16	37	28	69	108	32	104	129	745	

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа смертельно поранена.

² Можливо, що дві особи – це жертви кримінального нападу.

³ В т. ч. дві особи смертельно поранені.

⁴ В т. ч. дві особи – жертви кримінального нападу.

Таблиця № 7. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1943 р. німцями та підпорядкованими їм формуваннями

Повіт	Місяць													Разом:	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий		
Білопідляський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Білгорайський	-	-	8 ¹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
Холмський	-	1 ²	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	4
Грубешівський	-	-	17	3	1	7	2	-	-	-	-	-	-	10	40
Красноставський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Красницький	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Люблінський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Радинський	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
Замостівський	51	13	-	-	-	-	-	-	1	-	3 ³	-	-	3	71
Не встановлений	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом:	51	14	26	3	1	8	2	-	3	-	3	-	16	127	

Джерело: Власні обчислення автора.

- 1 Винуватці – українська поліція на німецькій службі.
- 2 Винуватцями названі вояки «російської СС».
- 3 В т. ч. одна особа, убита польським поліцаєм на німецькій службі.

Таблиця № 8. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1943 р.: розподіл за місяцями та винуватцями

Винуватці	Місяць													Разом:
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий	
Німецькі формування чи підпорядковані їм підрозділи	51	14 ¹	26 ²	3	1	8	2	-	3	-	3 ³	-	16	127
Польське підпілля	9 ⁴	8	15	5	85	3	18	5	12	85	3	59	5	312
Комуністичне підпілля	-	-	1	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Інші «не-німці»	7	13	23	19	33	13	19	23	57	23 ⁵	29	45	124 ⁵	428
Разом:	67	35	65	27	123	24	39	28	72	108	35	104	145	872

Джерело: Власні обчислення автора.

- 1 В т. ч. одна особа, убита вояками «російської СС».
- 2 В т. ч. вісім осіб, убитих українською поліцією на німецькій службі.
- 3 В т. ч. одна особа, убита польським поліцаєм на німецькій службі.
- 4 В т. ч. чотири особи, убиті «диким» загonom Антонія Врубеля «Антон».
- 5 Можливо, що дві особи – це жертви кримінального нападу.

Таблиця №9. Українці, заарештовані в Люблінському дистрикті в 1943 р.: розподіл за повітами й місяцями

Повіт	Місяць													Не відомий	Разом
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
Білопідляський	-	11	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	17
Білгорайський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Холмський	2	-	39	-	22	-	-	-	-	-	-	-	-	7	70
Грубешівський	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	14
Красноставський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Красницький	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Люблінський	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Радинський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Замостівський	51	-	-	-	-	57	-	-	-	-	-	-	-	5	113
Не встановлений	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом:	55	11	41	-	22	57	6	-	-	-	-	-	-	24	216

Джерело: Власні обчислення автора.

Таблиця №10. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1944 р.

Повіт	Місяць													Не відомий	Разом:
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
Білопідляський	-	10	-	10	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23
Білгорайський	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Холмський	11	47	22	7	1	17	-	-	-	-	-	-	-	11	116
Грубешівський	7 ¹	108	1866 ²	246	74	16	2	-	-	-	-	-	-	254	2573
Красноставський	6	5	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	4	18
Красницький	12	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19
Люблінський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Радинський	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Замостівський	-	1	97	78	12	105	-	-	-	-	-	-	-	134 ¹	427
Не встановлений	-	1	9	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	3	15
Разом:	39	174	1995	348	92	140	2	-	-	-	-	-	-	407	3197

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа, смертельно поранена.

² В т. ч. семеро осіб, смертельно поранених.

Таблиця № 11. Українці, убиті «не-німцями» в Люблінському дистрикті в 1944 р.

Повіт	Місяць												Не відомий	Разом:	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
Білопідляський	–	4	–	10	3	–	–							–	17
Білгорайський	–	–	–	–	–	–	–							–	–
Холмський	11	47	22	7	1	17	–							11	116
Грубешівський	5 ¹	108	1805 ²	245 ³	74	16	2							250 ⁴	2505
Красноставський	6	5	1	–	2	–	–							4	18
Красницький	12	–	–	7	–	–	–							–	19
Люблінський	–	–	–	–	–	–	–							1	1
Пулавський	–	–	–	–	–	–	–							–	–
Радинський	3	–	–	–	–	–	–							–	3
Замостівський	–	1	97	76 ⁵	12 ⁶	105	–							126 ⁷	417
Не встановлений	–	1	9	–	–	1	–							2	13
Разом:	37	166	1934	345	92	139	2							394	3109

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа, смертельно поранена.

² В т. ч. семеро смертельно поранили; одна особа, випадково убита українським підпіллям.

³ В т. ч. семеро осіб, убитих українським підпіллям.

⁴ В т. ч. одна особа, убита українським підпіллям.

⁵ В т. ч. 43 особи, убиті українським підпіллям (поміж ними 36 – у Лубчому).

⁶ В т. ч. три особи, убиті українським підпіллям, до жертв зараховано також одного партизана УПА, який загинув унаслідок нещасного випадку.

⁷ В т. ч. одна особа, смертельно поранена.

Людські втрати серед українців у Люблінському дистрикті

Таблиця № 12. Українці, убиті й поранені «не-німцями» в Люблінському дистрикті в березні та квітні 1944 р. (в т. ч. в період т. зв. «грубешівської революції» – 10 III.–2 IV.1944 р.), із зазначенням статі (чол., жін.) і виокремленням категорії «діти» (діт.).

Населений пункт	Повіт	Дата	Убиті				Смертельно поранені			Поранені			Разом	Загалом
			чол.	жін.	діт.	д.в. ¹	чол.	жін.	діт.	чол.	жін.	діт.		
Андріївка	Грубешівський	11 III	13	7	12	-	-	-	-	-	-	32	32	
Белжець	Замостівський	28 III	8	2	-	-	-	-	-	-	-	10	10	
Бересть	Грубешівський	10 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	257	
		21 III	81	104	50	-	1	-	-	1	1	1		239
		22 III	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1		3
		2 IV	-	1	1	12	-	-	-	-	-	-		14
Білопілля	Грубешівський	28 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Василів-Великий	Грубешівський	24 III	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2	17	
		30 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1		
		31 III	3	3	1	6	-	-	-	-	-	13		
		4 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1		
Верешин	Грубешівський	21 III	16	19	2	-	-	-	-	-	-	37	38	
		[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1		
Вишнів	Грубешівський	7 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	
		21 IV	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1		
		[?] IV	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1		
Волиця	Красницький	2 IV	2	5	-	-	-	-	-	-	-	7	7	
Воля Жулинська	Холмський	13 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Вороновичі	Грубешівський	[?] III	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
Вулька-Канська	Холмський	15 IV	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
Вулька-Пукажовська	Замостівський	2/3 IV	17	-	-	-	-	-	-	-	-	17	17	
Вулька-Рейовецька	Холмський	9 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Добромиричі	Грубешівський	2 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Дубенка	Грубешівський	2 III	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
Ганськ	Холмський	5 IV	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	
Гдешин	Грубешівський	21 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	24	
		26 III	16	7	-	-	-	-	-	-	-	23		
Гнойно	Білопідляський	8/9 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	

ІГОР ГАЛАГДА

Голуб'я	Грубешівський	10 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
		6 IV	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
Гораєць	Замостівський	19 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4
		[?] IV	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3 ²	
Городиславичі	Замостівський	15 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Горощиці	Грубешівський	17 III	8	3	-	-	-	-	-	-	-	-	11	11
Гостинне	Грубешівський	3 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
		7 III	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
Гравовець	Грубешівський	21 III	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	6
		23 III	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
		20 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Гравовчик	Грубешівський	[?] IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Грубешів	Грубешівський	4 III	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1
Жабче	Грубешівський	18 III	10	11	2	-	-	-	-	-	-	-	23	23
Жулин	Холмський	8 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5
		13 III	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	3	
		15 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Жуличі	Грубешівський	7 IV	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	6	9
		[?] IV	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
Кобиле	Холмський	25 III	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Кобло	Грубешівський	7 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Козодави	Грубешівський	19 III	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	4	4
Корчмин	Грубешівський	17 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Костяшин	Грубешівський	22/23 III	3	-	1	1	-	-	-	-	-	-	5	5
Крилів	Грубешівський	13 III	6	3	3	-	-	-	-	-	-	-	12	12
Крупє	Красноставський	27 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Ласків	Грубешівський	10 III	123	131	72	-	-	-	-	-	-	-	326	326
Лашів	Замостівський	17 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	46
		20 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		31 III	27	12	4	-	-	-	-	-	-	-	43	
		9 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Ликошин	Грубешівський	29/30 IV	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Ліски	Грубешівський	22 III	18	16	9	19 ³	-	-	-	-	-	-	62	62
Лубче	Замостівський	5 IV	20	9	7	-	-	-	-	-	-	-	36 ⁴	36
Люблинець Новий	Замостівський	[?] IV	-	1 ⁵	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1

Людські втрати серед українців у Люблінському дистрикті

Маличі	Грубешівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Матче	Грубешівський	25 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Міняни	Грубешівський	[?] III	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Мірче	Грубешівський	18/19 IV	1	4	2	-	-	-	-	-	-	-	7	7
Модринь (село)	Грубешівський	8 III	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	45
		10 III	10	4	1	-	-	-	-	-	-	-	15	
		11 III	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
		13 III	13	12	1	-	-	-	-	-	-	-	26	
Модринь (колонія)	Грубешівський	9 III	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	10
		10 III	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
		11 III	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
		14 III	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
Муратин	Замостівський	8/9 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
М'яжке	Грубешівський	10 III	39	44	27	-	-	-	-	-	-	-	110	110
Недзяловіце	Холмський	25 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Неледів / Нелядва	Грубешівський	6 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
		20 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Новосілки (село і колонія)	Грубешівський	2 IV	62	68	18	-	-	-	-	-	-	-	148	148
Носів	Білопідляський	28 IV	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	7
Ощів	Грубешівський	19 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4
		[?] III	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
Паньків	Замостівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Пасіка	Замостівський	[?] III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Переворськ	Замостівський	26 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Переспа	Замостівський	28 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	8
		[?] III	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4	
		3 IV	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
		[?] IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Пнівно	Холмський	10 IV	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Посадів	Грубешівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	12
		[?] IV	8 ⁶	3	-	-	-	-	-	-	-	-	11	
Потуржин	Грубешівський	1 IV	-	5 ⁷	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5
Пуца	Холмський	3 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Радостів	Грубешівський	2 IV	5	4	3	-	-	-	-	-	-	-	12	12
Ратичів	Замостівський	[?] IV	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	4	4

ІГОР ГАЛАГДА

Рейовець	Холмський	9 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
		25 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Ріплін	Грубешівський	10 III	11	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	17
Рокітно	Білопідляський	5 IV	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Сагринь (село)	Грубешівський	10 III	186 ⁸	199 ⁹	136	5	-	4	-	-	2	1	533	533	
Сагринь (колонія)	Грубешівський	10 III	31	28	15	-	-	-	-	-	1	-	75	75	
Сілець	Холмський	5 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Сліпче	Грубешівський	10/11 IV	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Стайні	Холмський	25 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Стара Вісь / Старе Село	Грубешівський	6 IV	7	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	10	10
Стенятин	Замостівський	30/31 III	7	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	11	16
		[?] III	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	5	
Стрижівець	Грубешівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Сушів	Грубешівський	20 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	10
		2 IV	6	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	
Теребінь	Грубешівський	10 III	9	5	1	-	-	-	-	-	-	-	-	15	19
		13 III	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	4	
Томашів-Любельський	Замостівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Тудорковичі	Грубешівський	[?] III	-	1 ¹⁰	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
		[?] IV	1 ¹¹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Турковичі	Грубешівський	10 III	21	11	4	-	-	-	-	-	-	-	-	36	36
Тучапи	Грубешівський	10 III	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4
		[?] III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		29 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Тихобіж	Грубешівський	19 III	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Ходиванці	Замостівський	12/13 IV	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3 ¹²	3
Чартовець	Замостівський	10 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Черешні (колонія)	Замостівський	29 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Черкаси	Замостівський	[?] IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Чермно	Замостівський	20 III	6	4	5	-	-	-	-	-	-	-	-	15	16
		[?] IV	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	

Людські втрати серед українців у Люблінському дистрикті

Черничин	Грубешівський	18 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Чесанів	Замостівський	27 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
Чехув Конт	Холмський	13 III	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	3
		15 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Чулице	Холмський	9 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Шиховичі	Грубешівський	10 III	38	66	34	-	-	-	-	-	-	-	138	138
Не відомий	Холмський	25 III	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	12
	Грубешівський (?) ¹³	[?] III	8	1	-	-	-	-	-	-	-	-	9	
Разом:			952	850	422	48	3	4	-	1	4	3	2287	2287
						2272			7			8		

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ Не вдалося встановити ні персональних даних, ні статі чи віку; відома лише кількість жертв.

² Всі убиті українським підпіллям.

³ Йдеться про 19 не ідентифікованих персонально осіб-утікачів, які шукали притулку в Лісках і загинули того дня. Парох місцевої греко-католицької парафії о. Мирослав Ріпецький, який поховав убитих, не знав їхніх імен і прізвищ, ні села, звідки вони походили. Він також не поінформував ні про статі, ні про бодай приблизний вік жертв. Єдина інформація – те, що це були українські православні утікачі з сусідніх повітів (див.: Б. Прах. *Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, у 2-х томах. Львів 2015, т. 2: *Документи і матеріали (1939–1950)*, с. 401, док. № 82: Повідомлення о. Мирослава Ріпецького про напад польського підпілля на села його парафії, 15.IV.1944 р. Пор. також: т. 2, с. 381, док. № 69: Звіт делегатури УДК в Белзі про українців – жертви польського підпілля у південній частині Грубешівського та Замойського повітів (станом на 5.II–2.VI.1944), 20.VI.1944 р.).

⁴ Всі убиті українським підпіллям.

⁵ Особа, убита українським підпіллям.

⁶ В т. ч. одна особа, убита українським підпіллям.

⁷ Всі убиті українським підпіллям.

⁸ Окрім того, загинули чотири особи польської національності.

⁹ Окрім того, загинули дві особи польської національності.

¹⁰ Особа, убита українським підпіллям.

¹¹ Особа, убита українським підпіллям.

¹² Всі убиті українським підпіллям.

¹³ Йдеться про 9 осіб з Масломичів Грубешівського пов. (3 партизани УПА і 6 цивільних осіб), які загинули в березні 1944 р. в невідомому місці та за нез'ясованих обставин.

Таблиця № 13. Українці, убиті німцями (та підпорядкованими їм формаціями) в Люблінському дистрикті в 1944 р.

Повіт	Місяць												Не відомий	Разом:		
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII				
Білопідляський	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
Білгорайський	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Холмський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Грубешівський	2	-	61 ¹	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	68
Красноставський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Красницький	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Люблінський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Радинський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Замостівський	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8 ²	10
Не встановлений	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
Разом:	2	8	61	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	13	88

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. 58 осіб, убитих вояками Українського Легіону Самооборони.

² В т. ч. 2 особи, убиті польською поліцією на німецькій службі.

Таблиця № 14. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1944 р.: розподіл за місяцями та винуватцями.

Винуватці	Місяць												Не відомий	Разом:		
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII				
Німецькі формування чи підпорядковані їм підрозділи	2	8	61 ¹	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	13 ²	88
Польське підпілля	1	69	1730	15	41	102	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1959
Українське підпілля	-	-	1	50	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	56
Комуністичне підпілля	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Інші «не-німці»	36	97	203	280	47	37	2	-	-	-	-	-	-	-	392	1094
Разом:	39	166	1995	348	92	140	2	-	-	-	-	-	-	-	394	3197

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. 58 осіб, убитих вояками Українського Легіону Самооборони.

² В т. ч. 2 особи, убиті польською поліцією на німецькій службі.

Таблиця № 15. Призвідники злочинів проти українців, убитих (у т. ч. смертельно поранених) в Люблінському дистрикті в період від жовтня 1939 р. до липня 1944 р.

Рік	Загинули українці			В т. ч. від рук					
	Загалом	В т. ч.		Німців і польських та українських формувань, їм підпорядкованих	Банд грабіжників	Українського підпілля	Комуністичного підпілля (в т. ч. радянських загонів)	Польського підпілля	Інших «не-німців»
		Убиті	Смертельно поранені						
1939	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1940	5	5	–	–	–	–	–	–	5
1941	18	18	–	9	–	–	–	2	7
1942	382	382 ¹	–	316 ²	–	–	2	2	62
1943	872	862	10	127 ³	4	–	5	312 ⁴	424 ⁵
1944	3197	3188	9	88	–	56 ⁶	–	1904 ⁷	1149 ⁸
Не встановлений	10	10	–	1	–	–	–	1	8
Разом:	4484	4465	19	541	4	56	7	2221	1655

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. 1 особа померла від стресу.

² В т. ч. 2 особи, убиті польською поліцією на німецькій службі.

³ В т. ч. 1 особа, убита польською поліцією на німецькій службі, 8 – українською поліцією на німецькій службі, натомість 1 особа – жертва «російського СС».

⁴ В т. ч. 5 осіб, смертельно поранених.

⁵ В т. ч. 5 осіб, смертельно поранених.

⁶ В т. ч. 1 партизан УПА, який загинув через необережне поводження зі зброєю.

⁷ В т. ч. 7 осіб, смертельно поранених.

⁸ В т. ч. 2 осіб, смертельно поранених.

Igor Hałagida

**UKRAINIAN CASUALTIES IN LUBLIN DISTRICT (OCTOBER 1939 – JULY 1944):
PRELIMINARY ANALYSIS OF STATISTICAL MATERIAL**

The article is an attempt at determining the actual casualties of the Ukrainian population in the occupational Lublin District between 1939 and 1944. As a result of the research to date, which is still continued, the search reached for previously unused sources, e.g. archival materials dating from the war, memoirs or press. As a result, the data concerning Ukrainian population: the number of those killed, wounded and arrested divided according to specific poviats, years and months as well as perpetrators, has been made more precise. The results thus obtained contradicts the thesis about mass murders in the Lublin region in 1942, which supposedly preceded the purge against the Poles that the OUN-B initiated in Volhynia in 1943. This is a statement popular in Ukrainian historiography. On the other hand, the data proves that the operations carried out by the Polish underground in the spring of 1944 (the so-called Hrubieszów Revolution) were much more brutal and led to many more casualties among the civilian population than the Polish historiography had previously stated.

Key words: Lubelszczyzna, Biała Podlaska, Powiat Biłgoraj, Powiat Chełm, Powiat Hrubieszów, Powiat Krasnostav, Powiat Kraśnik, Powiat Lublin, Powiat Puławy, Powiat Radzyń, Powiat Zamość, District Lublin, Polish and Ukrainian conflict, World War II.